

מאנים שהם מינים או מינים שהם מאנים

פתח דבר

החל מסוף המאה ה"ט ועד תחילת המאה הי"ח מופיעה בספרים שונים שנדפסו באיטליה ובדפוסים התלויים בדפוסים אלו, במקום המילה מִיָּנִין במשמעות 'כופרים', המילה מאנין באל"ף במקום יו"ד, ובצורה המנוקדת מֵאָנִין. המפרשים מסבירים צורה זו (כמו גם את הצורה הרגילה מינין) ככינוי לכופרים המאמינים בשתי הרשויות, ורואים את מוצאה בשמו של מאני, מייסד המאניכאיות. כנראה, הצורה מאנין נוצרה במהלך הניסיון לעקוף את האיסור של הצנזורה הנוצרית על השימוש במילה מינים. להלן נדון באיסור על השימוש במילה מינים, בדרכים השונות להתמודד עם האיסור, בסיבות שהביאו להסבר מילה זו כמציינת את המאניכאים, בהיולדה של המילה מאנין ובתפוצתה.

א. הרקע ההיסטורי: יחס הנוצרים למילה "מינים" ותגובות היהודים

1. לפני המאה ה"ט

היחס השלילי של הנוצרים למילה מינים התבסס בעיקר על האשמתם את היהודים כי הם מקללים את הנוצרים בברכת המינים. האשמות אלו החלו כמעט מתחילת היפרדותן של היהדות והנצרות. החל מיוסטינוס, טירטוליאנוס ואפיפאניוס הנוצרים מאשימים את היהודים בגידוף הנוצרים.¹ אפיפאניוס אומר בפירושו שהיהודים מסיימים את תפילתם בבית הכנסת שלוש פעמים ביום באמרום "ה' קלל את הנוצרים".² כבר הירונימוס משתמש במילה Minae לציון כת יהודית נוצרית,³

* תודתי נתונה לחברי יצחק אימס, שמכין מהדורה חדשה של "שלטי הגיבורים" לר' אברהם פורטיליאוני ושהפנה את תשומת לבי לצורה מאנין בסדר מעמדות שנדפס בספר זה (מנטובה שע"ב). אני מודה לד"ר מרדכי מישור ולד"ר אורי מלמד על עצותיהם הנבונות ולמו"ר פרופ' משה בר-אשר ולפרופ' אהרן ממן שקראו את המאמר והעירו לי הערות חשובות.

1. הורברי, עמ' 19–25.

2. קליין ורייניק, עמ' 172–175; גרץ, ד, עמ' 434 ואילך; הורברי, עמ' 25.

3. דרוסיוס, עמ' 49.

וכותב ששלוש פעמים ביום מקוללים הנוצרים בבתי הכנסיות.⁴ במאה ה'ט', הארכיבישוף אגוברדוס מליון, בחיבורו "על עזות הפנים של היהודים" (*De insolentia Iudaeorum*), מצטט את הירונימוס ואף מוסיף שהיהודים עצמם מאשרים זאת.⁵

מודעות היהודים ליחס הגויים לברכה נגד המינים מצאה את ביטוייה בקטע מן המדרש "פנים אחרים" לאסתר ג, ח, המובא בילקוט שמעוני. הצביע עליו קראוס:⁶ "ולמלך אין שוה להניחם, פותחים בתי כנסיות וקורים דברים שאי אפשר להשמע ואומרים שמע ישראל, ואחר כך עומדים להתפלל ואומרים בתפלתם מכניע זדים, ואומרים שאנו זדים".⁷

שלב חדש בפולמוס נגד היהודים בכלל ונגד השימוש במילה מינים בפרט מתחיל בכתב הפלסטר של המומר ניקולס דונין נגד התלמוד שצורף לאיגרתו של גריגוריוס התשיעי (1239), כהכנה לוויכוח שהתקיים בפריס בשנת 1240. כתב זה הביא לגינוי התלמוד ולשרפתו בשנת 1248. מתוך שלושים וחמישה סעיפי הכתב של דונין יחוד הסעיף מס' xxx לברכת המינים, וכך, כתרגומו, נודעה ברכת המינים לעולם הנוצרים של המערב:⁸

שלוש פעמים ביום, בתפילה שאותה הם מכבדים ביותר, הם מקללים את משרתי הכנסיה, את המלכים ואת כל האחרים, כולל יהודים, שהם אויביהם. תפילה זו נמצאת בתלמוד [...] חלק התפילה הזאת שבו מקללים את אלו שאותם מנינו לעיל הוא כדלקמן: "למומרים אל תהי תקווה וכל המינים (לא מאמינים) כרגע (מיד) יאבדו וכל אויבי עמך ישראל יכרתו ומלכות זדון תעקר ותשבר ותשחת ותכניע את כל אויבינו במהרה בימינו; ברוך אתה האל, שוכר אויבים ומכניע הלא מאמינים". הקטע הזה נקרא ברכת Mynim [...] במועד, במסכת ברכות [...] אמר רבי לוי: ברכת Mynim ביוונה תיקנוה. פירוש רש"י: "זמן רב אחרי האחרות, אחרי כפירתו של ישו הנצרי, שלימד אותם לסלף דברי אלהים חיים". באמת, בספר מועד, במסכת ראש השנה, בפרק הראשון, נאמר: "Mynim אלו תלמידי ישו הנצרי שהפכו את דברי אלהים חיים לרעה".⁹

4. דרוסיוס, עמ' 126; בוקסטורף, מילון, עמ' 1200; קליין ורייניק, עמ' 218–225.

5. מרחביה, התלמוד, עמ' 82–85 והע' 61 בעמ' 82; הורברי, עמ' 29.

6. קראוס, מינים, עמ' 516; הורברי, עמ' 29.

7. שמעון מפרנקפורט, ילקוט שמעוני, ברלין תרפ"ו, עמ' 1058.

8. לויב, 3, עמ' 50–51.

9. "In singulis diebus ter in oragione quam digniorem asserunt ministris ecclesie, regibus et alius omnibus, ipsis Iudeis inimicantibus, maledicunt. Ista oracio est in Talmud... Capitulum autem oracionis in quo maledicunt illis quos supra diximus,

תקופה זו הייתה תקופת התגבשות האינקוויזיציה. אחת הסיבות שהביאו להופעתו ולהתעצמותו של האופיציזם הקדוש הייתה תנועת הקאתרים או האלביגנזים, והיא שגרמה, כנראה, להפצת הפירוש "מינים = מאניכאים". הפולמוס נגד היהודים התרחש החל מתקופה זו סביב כמה האשמות קבועות, וביניהן הקללה נגד המינים. אמנם נראה לחוקרים שקו המאבק בתלמוד לא היה קו רצוף, ולמשל, ועדות החקירה החדשות שהוקמו באיטליה במאה הט"ז לא השתמשו בחומר שהוכן בפרשת התלמוד בפריו,¹⁰ אך ידוע היה הקו הרשמי של התנגדות האפיפירורים לתלמוד מאז גריגוריוס התשיעי, וידועים היו רמזי הדברים שהופיעו בספרות הפובליציסטית נגד התלמוד ונגד היהודים בימי הביניים, ורבות הן נקודות הקשר בין קיטרוגים שונים.¹¹ החל מתקופה זו ניתן גם לעקוב אחרי התשובות שנתנו היהודים למקטרגיהם על האשמותיהם, כולל האשמות הקשורות בקללה נגד המינים וביחס היהודים לגויים ולממשלותיהם.¹²

tale est: 'Conversis non sit spes et omnes mynym (infideles) in hora (repente) disperdantur, et omnes inimici gentis tue Israel discindantur, et regnum nequicie eradices et confringas et conteras et declines omnes innimicos nostros velociter in diebus nostris; benedictus tu Deus frangens inimicos et declinans impios'. Hoc capitulum vocatur benediccio Mynim... in Mohed, in macecta Brakot... 'Dicit Rby Levy: Benediccionem Mynim (infidelium) in Iavne statuerunt eam'. Glossa Salomonis: 'Longo tempore post alias, prope heresym Ihesu noceri (nazareni) qui docuit eos (infideles) pervertere verba Dei vivi'. In libro enim Mohed, in macecta Roshasana (i.e. caput anni) in primo perec dicitur: 'Mynim sunt discipuli Ihesu noceri qui subverterunt verba Dei vivi in malum'

10. מרחביה, קונטרס, עמ' 79.

11. מרחביה, שם. ההתייחסות לתקופות קדומות נמצאת אצל הצנזורים המאוחרים גם בצורה מפורשת, למשל, אנטוניו קוסטנצי, צנזור שהיה פעיל מאוד במחצית הראשונה של המאה הי"ח, מחבר ההנחיות בעניין הספרים העבריים, חילק אותם לשלושה סוגים: (א) ספרי הקודש, המקרא, שמותר להחזיק בהם; (ב) הספרים שצריכים להישרף, ובקטגוריה זו הוא מזכיר קודם כול את שני התלמודים, האסורים על ידי אפיפירורים שונים מאז גריגוריוס התשיעי; (ג) ספרי הלכה ופירושים הניתנים לזיקוק (ברלינר, עמ' 49). ההאשמה שהיהודים מקללים את הנוצרים בברכת המינים נשמעה במקומות שונים. כך, הירונימוס דה סנטה פה (יהושע לורקי) מזכיר את עניין ברכת המינים בחיבורו *Contra Iudeorum Perfidiam et Talmuth*, הקשור לוויכוח טורטוסה בשנים 1412-1413 (מרחביה, קונטרס, עמ' 195, הע' 32). עובדה זו עשויה להיות קשורה לאזכור המפורש הראשון של האטימולוגיה של המילה מינים כנגזרת משמו של מאני, המופיע בספר העיקרים לר' יוסף אלבו, אחד המשתתפים בוויכוח בטורטוסה.

12. אמנם, ההתייחסות למושג מינים אינה מופיעה מיד בתשובות היהודים. כך, ר' יחיאל מפריז מסביר (1240) שמלכות זדון אינה "מלכות זו" (כלומר, המלכות הנוצרית של ימיו), אך אינו דן בבעית המושג מינים (אייזנשטיין, עמ' 86).

2. המאה הט"ז: המאבק בתלמוד

הגל הגדול השני של המאבק בתלמוד עלה בימי איטליה הקונטרה-רפורמית, במאה הט"ז. שיאו היה בשרפות התלמוד הגדולות, ברומא בשנת 1553 ובקרמונה בשנת 1559, ובאיסור המוחלט על הדפסתו והחזקתו. האיסור היה תקף באיטליה במשך כמה מאות שנים, ומשנת 1554 לא נדפס התלמוד באיטליה.¹³ לשיא זה קדמה תעמולה ממושכת שלא נסתיימה עם השרפה, ומצאה את ביטויה בספרי עזר לצנזורים ובאינדקסים של הספרים האסורים. "ספר הזיקוק" (*Canon purificationis*), שלפיו בדקו את הספרים היהודיים, יצא לאור בתחילת שנות התשעים של המאה הט"ז, אך התעמולה והחיבורים שעליהם הוא התבסס הופיעו במחצית הראשונה של המאה. ברומא החלה החקיקה המיוחדת נגד הפצת ספרי הכופרים והחשודים בשנת 1542.¹⁴

נזכיר את התאריכים העיקריים במלחמת הכנסייה הקתולית בתלמוד,¹⁵ כי האמצעים שנקטו היהודים לעקיפת הצנזורה, כולל האמצעים הלשוניים שנדבר עליהם להלן, התפתחו במקביל להתפתחותה. ב-29 באפריל 1550 פורסמה הבולה של האפיפיור יוליוס השלישי, ובה ביטול כל ההנחות הקודמות בעניין החזקת הספרים האסורים וקריאתם. האופיציום הקדוש אסף את העותקים של התלמוד ברומא והחרים אותם. ב-9 בספטמבר 1553 התקיימה שרפת הספרים; שלושה ימים לאחר מכן פורסם צו המורה על איסוף עותקי התלמוד הבבלי והירושלמי ועל שרפתם. ההתייחסות המפורשת לתוכן הספרים נמצאת בבולה שיצאה ב-29 במאי 1554, ובה צו למסור את כל הספרים המכילים גידופים נגד הנצרות בתוך ארבעה חודשים; ביתר הספרים הותר להחזיק. בשנת 1559 פורסם אינדקס הספרים האסורים הראשון, ובו נכלל "תלמוד היהודים על כל הגלוסות, ההערות, הפירושים והביאורים". עם זאת מאוחר יותר פיוס הרביעי הרשה החזקת הספרים המכילים חומר תלמודי בתנאים מסוימים: "אם הספרים האלה לא ישאו עליהם את שם התלמוד ולא יכללו חירופים וגידופים, יוכלו לזכות ביחס של סבלנות".¹⁶

3. התפתחות הצנזורה

לצד שרפת הספרים התפתחה הצנזורה. מאז 1571 מופיעות חתימות הצנזורים בסוף ספרים עבריים.¹⁷ בשנת 1590 הוקמו שתי ועדות לשם בדיקת הספרים היהודיים, ובשנת 1592 הגיעה האינקוויזיציה למסקנה כי זיקוק התלמוד אינו

13. ברלינר, עמ' 44, הע' 1.

14. שם, עמ' 3.

15. לתיאורים מפורטים ראה שם, עמ' 3-10; ריגר, עמ' 62-64, 142-220.

16. ברלינר, עמ' 6.

17. שם, עמ' 9.

אפשרי.¹⁸ לפי רצונו של האפיפיור קלמנס השמיני הורשו היהודים להחזיק רק בספרי תנ"ך ודקדוק; הוחרמו גם המשניות, בטענה כי הן חלק מהתלמוד.¹⁹ בשנת 1596 פורסם האינדקס של קלמנס השמיני, ובו בוטלו הנחיותיו הסובלניות של פיוס הרביעי,²⁰ אך מאוחר יותר פרסם קלמנס איגרת ובה הרשה ליהודים להחזיק ברשותם ספרים רבניים בנוסף לתנ"ך, בתנאי שאין בהם דברים בוטים. כבר בשלב מוקדם יחסית של הפולמוס נגד התלמוד במאה הט"ז באיטליה ניסו היהודים להקדים תרופה למכה. אחד האמצעים לכך הייתה הצנוורה הפנימית. כך, בשנת 1554 החליטה ועידת רבני איטליה בפררה שכל ספר יכול להיות מודפס רק בהסכמת שלשה רבנים מוסמכים ונציג קהילה.

ב-7 באוגוסט 1590 נתאספה הוועידה בראשותו של החשמן דלה רובירי לשם קבלת כללי הזיקוק, שנקבעו בהסכמת²¹ הנציגים היהודיים. כתיבת ספר הזיקוק, שכלל תיאור חיבורים יהודיים עם מקומות אטורים שצריך למחוק אותם או להחליפם בביטויים אחרים, נסתיימה לכל המאוחר ב-8 באוגוסט 1596 במנטובה.²² אחרי שנת 1596 מסרה האינקוויזיציה את זיקוק הספרים ליהודים עצמם. בכך נוצר האמצעי לשמור על חיבורים דתיים, גם אם בצורה מצונורת. בית הדין העליון של האינקוויזיציה ערך מדי עשר או חמש-עשרה שנה חיפוש בגטו לשם בדיקת הספרים, כי הניסיון "לימְדְנו שבדפוסים חדשים ממלאים את המקומות שהושארו ריקים".²³ עבודת הזיקוק המתועדת בספר הזיקוק נמשכה עד שנת 1641.²⁴

4. ספרי עזר לצנוורה

במקביל לפעולה הכנסייתית המתוארת וכאסמכתה לה, נכתבו החיבורים הפולמוסיים נגד התלמוד, ובכולם הודגשה בעיית יחס היהודים לנוצרים, בעיה שנגעה במישורין בשימוש במילה מינים. המומר סיכסטוס סיניסיס מביא בספרו *Bibliotheca Sancta* (1566) את רשימת הטעויות בתלמוד;²⁵ לקט זה שימש את האינקוויזיציה.²⁶

18. שם, עמ' 7.
19. שם, עמ' 46.
20. רק החל מהאינדקס של בנדיקטוס הארבעה-עשר, 1758, לא מופיע התלמוד באינדקס (שם, עמ' 8).
21. in contesto; ראה מורטארה, עמ' 96.
22. לפי הרישום בקהילת רומא נסתיימה כתיבת הספר בשנת 1594 (ברלינר, עמ' 9).
23. שם, עמ' 10.
24. שם, עמ' 21.
25. מרחביה, קונטרס, עמ' 80.
26. שם, עמ' 82.

לחיבור זה קדם חיבור אחר של סיכסטוס סינינסיס באותו נושא, באיטלקית,²⁷ שיצא כנראה בסוף שנות החמישים של המאה.²⁸ המילה מינים מופיעה בסעיף 37 (מתוך 60) בספר האיטלקי, ומוסברת כמציינת את "תלמידי ישו הנוצרי".²⁹ ברכת המינים מוזכרת בסעיף 32;³⁰ אף כאן המילה מינים מוסברת כמציינת את הנוצרים. הסעיפים המקבילים ב-"*Bibliotheca Sancta*"³¹ כמעט זהים.

על אף השתתפותו הפעילה של סיכסטוס סינינסיס בתהליך התפתחות הצנזורה בתקופה זו, ספריו לא שימשו במישרין לתכלית הזיקוק. הספר ששימש ככתב הרשמי לשם בדיקת הספרים היהודיים הוא ספר הזיקוק, שקדמו לו כללי הזיקוק שנקבעו בהשתתפות הנציגים היהודיים. בכללים אלו המילה מין מוזכרת במפורש (בין יתר המונחים הדומים).³²

בספר הזיקוק עצמו, שנכתב בעברית (לשימוש הצנזורים, שמרביתם היו יהודים מומרים), רוב התארים והביטויים הנזכרים בכללים הורשו להישמר בתנאים מסוימים ולא להימחק. למשל: "כל מלת ע"ז אשר לא יובן ענינה בפירוש על הע"ז שכבר היתה בפרטות, יכתב במקומה עכ"ום שר"ל עובדי כוכבים ומזלות; אמנם אם יובן על הע"ז שהיתה קודם ביאת אדונינו אין בזה כלום", "כל שם אומה ואומות יכתב בצדו עכ"ום". אך בנוגע למילה מין נאמר פשוט: "כל שם מין מינים ימחק לגמרי".³³ ההתנגדות הנחרצת למילה זו נעוצה כנראה בזהויה המוחלט בין מינים לנוצרים, שנמצא כבר אצל הירונימוס.

5. תשובות היהודים

היו שתי דרכים עיקריות שבהן ניסו היהודים להגן על עצמם ועל הספרים. הדרך הפשוטה (שהוצעה בהנחיות האינקוויזיציה) הייתה למחוק את המילה האסורה או להחליפה במילה אחרת. במקביל נעשו ניסיונות להוכיח כי המונחים האסורים אינם רומזים לנוצרים. בדרך זו בחר כבר ר' יחיאל מפריז, בדונו במונח "מלכות הרשעה". עם הזמן התרחבו ידיעותיהם של האינקוויזיטורים ביהדות, והגנת היהודים נעשתה מסובכת ומורכבת יותר.³⁴

27. *Li Errori & Impieta Retrouate Nelli Libri Del Thalmud hebraico e notati da huomini dotti nella lingua hebraica*; חיבור זה יצא בלי ציון שם המקבץ, מקום ההדפסה ושנתה (מרחביה, קונטרס, עמ' 79).

28. שם, עמ' 85.

29. שם, עמ' 197.

30. שם, עמ' 194.

31. שם, עמ' 197 ועמ' 195, הע' 32.

32. מורטארה, עמ' 98.

33. שם, עמ' 96.

34. וראה לכך דוגמות רבות באייזנשטיין. למשל, קטע מתוך ויכוח ר' יום טוב ליפמאן מילהויזן (מחבר ספר הנצחון; הוויכוח עם המומר פסח הנקרא פיטר נתקיים בי"ד באלול ה' קנ"ט

ההסבר שהמינים אינם נוצרים נעשה מרכיב שאי אפשר בלעדיו בניסיונות ההידברות של היהודים עם הנוצרים לאורך כל תקופת האינקוויזיציה והצנזורה. כך, בבקשת יהודי רומא להחזיר להם את הספרים המוחרמים,³⁵ מודגש שכל הלעג על האלים, על הצלמים, על הכמרים ומנהגיהם, המצוי במשנה ובתלמוד, נכתב בכבל האלילית או בתקופת רומא האלילית, ואינו מתייחס לנצרות.

ב. המילה "מינים" בדפוסים המשנה

1. הנתונים

לפני שנדון בהסבר המילה מינים כנגזרת משמו של מאני, נעבור לדרך השנייה להצלת הספרים, דרך החלפת המילה מינין (והמילה מינות) במילה אחרת. חומר נוח לבדיקה מציעים דפוסים המשנה. מילים אלו מתועדות כמה פעמים במשנה. נביא את טבלת הנתונים בכתבי יד ובדפוסים:

	ברכות ה, ג	ברכות ט, ה	ראש השנה ב, א	סנהדרין ד, ה	חולין ב, ט	פרה ג, ג	סוטה ט, טו	מגילה ד, ח	מגילה ט, ד
כ"ק	-	המינים	המינים	(המינים)	המינים	למינים	מינות	הפ(י) (ינות)	המינות
כ"י פ"א	-	המינים	המינים		המינים	למינים		המינות	המינות
כ"י לו	-	המינים	המינים		המינים	למינים		המינות	המינות
כ"פ"ס	-	המינין	המינים	המינים	המינין	למינים	-	המינות	המינות
ד"ר	-	המינים	המינים		המינים	למינים	-	המינות	המינות
ד"פ/ק	-	המינים	המינים				-	המינות	המינות
ד"ו ש"ו						למינים			
ד"ו ש"ח	-	המינין	המינין	מינין	המינין	למינים	למינות	המינוי	המינות
דר"ט ש"ט דר"ט ש"ך	-	המינין	המינין	מינין	המינין	למינים	למינות	המינות	המינות
ד"מ ש"ט	-	המיני'	הכותי'	מינין	המינין	למינים	-	המינות	המינות

[1399], הוא נדפס באלטדורף 1644 ונדפס גם בסוף ספר הנצחון [אמשטרדם תע"א, 1711]: "ומה שאנו אומרים וכל המינים אין דעתנו על הכמרים, כי אז היינו אומרים כמרים בפירוש כמו שנאמר והשבית את הכמרים (מלכים כג, ה). אלא המינים לשון מיני זרעים או מיני אילנות. ומינים לשון רבים הרבה מינים, ופירושו בני אדם שהמה משני מינים כלומר שהם מסופקים בין אמונת היהודים ובין אמונת הגוים ופוסחים על שתי סעפים, הרי אלו יאבדו בכלל בני נח ואינם בכלל יהודים" (אייזנשטיין, עמ' 116). דוגמות להוכחות היהודים האיטלקיים מן המאה הט"ז, שהמילה מינים אינה מציינת נוצרים, ראה גם ב"חקירות על ענייני הנוצרים ותשובות על העלילות של המומר אליסאנדרי בכולוני"א בחדש נובמבר שנת שכ"ח, עפ"י כתב יד ישן ע"י אהרן יעללינעק", השחר ב (תרל"א), עמ' 17-23; D. B. Ruderman, "A Jewish Treatise from Sixteenth Century Bologna", *HUCA* 50 (1979), pp. 253-276.

35. ברלינר, עמ' 21; הבקשה נכתבה בסביבות 1740, אחרי ההחרמה בשנת 1731.

מגילה ט, ד	מגילה ח, ד	סוטה ט, טו	פרה ג, ג	חולין ב, ט	סנהדרין ד, ה	ראש השנה ב, א	ברכות ט, ה	ברכות ה, ג	
האפיק'	האפיק'	הרשמט המשפט	לאפיק'	האפיק'	אפיק'	האפיק'	האפיק'	-	ד"מ שניד'
		המינאות	למינאות	המינאות	מינן	האפיק'	האפיק'	-	ד"ו שס"ו
		-				האפיק'	האפיק'	-	ד"ו שס"ט
			לאפיק'	האפיק'	אפיק'				ד"ו שע"ד
האפיק'	האפיק'	-	לאפיק'	האפיק'	אפיק'	האפיק'	האפיק'	-	ד"ו שפ"ח ד"ו ת' ד"ו ת"ח
							האפיק'	המינאות	דו"ד ת"י
המינאות	המינאות	המינאות	למינאות	המינאות	מינן	המינאות	האפיק'	המינאות	ד"ל תי"ג
האפיק'	האפיק'	המינאות	לאפיק'	האפיק'	אפיק'	האפיק'	האפיק'	-	ד"ו תי"ו ד"ו תס"ד
האפיק'	האפיק'		לאפיק'	האפיק'	אפיק'	האפיק'	האפיק'	המינאות	ד"ו תצ"ז
האפיק'	האפיק'	המינאות	לאפיק'	האפיק'	אפיק'	האפיק'	האפיק'	המינאות	ד"מ תקל"ז ד"פ תקנ"ז
האפיק'	האפיק'	המינאות	לאפיק'	האפיק'	אפיק'	האפיק'	האפיק'	המינאות	ד"ל תקנ"א ד"ל תק"ע ד"ל תרי"ב ד"ל תרי"ה ד"ל תרכ"ו
האפיק'	האפיק'	המינאות	לאפיק'	האפיק'	האפיק'	האפיק'	האפיק'	המינאות	ד"ל תרנ"ב ד"ל תרע"ט ד"ל תרפ"ט ד"ל תרצ"ו

ואלו הנתונים בדפוסי אמשטרדם וקושטא:

מגילה ט, ד	מגילה ח, ד	סוטה ט, טו	פרה ג, ג	חולין ב, ט	סנהדרין ד, ה	ראש השנה ב, א	ברכות ט, ה	ברכות ה, ג	
האפיק'	האפיק'	המינאות	לאפיק'	האפיק'	אפיק'	הכותים	האפיק'	-	ד"א שצ"א
האפיק'	האפיק'	-	לאפיק'	האפיק'	אפיק'	האפיק'	האפיק'	-	ד"ק ת"ד
האפיק'	האפיק'	המינאות	לאפיק'	האפיק'	אפיק'	האפיק'	האפיק'	-	ד"א ת"ו
המינאות	המינאות	הרשמט המשפט	לצדוקים	המינאות	מינאים	המינאות	האפיק'	-	ד"א תכ"ד
המינאות	המינאות	המינאות	לצדוקים	המינאות		המינאות	המינאות	-	ד"א תמ"ה
האפיק'	האפיק'	המינאות	לאפיק'	האפיק'	אפיק'	האפיק'	האפיק'	-	ד"א תנ"ז
		המינאות		המינאות	מינן				ד"א תפ"ו
האפיק'	האפיק'	המינאות	לאפיק'	האפיק'	אפיק'	האפיק'	האפיק'	-	ד"א תצ"א ד"ק תצ"ו
					מינן		האפיק'	-	ד"א תצ"ט
			לצדוקים	המינאות	מינן				ד"א תק"י
		המינאות	לצדוקים	המינאות	מינן				ד"א תקכ"ג
המינאות	המינאות	המינאות				המינאות			ד"א תקכ"ו

הערות לסימנים בטבלה

1. אפיק' = אפיקורסים; במגילה: אפיק' = אפיקורסות.
2. דפ"ק = דפוס בלתי נודע; פיזרו או קושטא, זרעים, מועד, נשים, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א; ד"ו = דפוס ונציה; דו"ר = דפוס ורונה; ד"ל = דפוס ליוורנו; ד"פ = דפוס פאדובה; ד"מ = דפוס מנטובה; דר"ט = דפוס ריווא די טרינטו; ד"א = דפוס אמשטרדם; ד"ק = דפוס קושטא.
3. המקף (-) מציין שהמילה אינה נמצאת בכתב יד או בדפוס בגלל היעדרה של הפסקה "האומר יברוך טובים הרי דרך המינים" (בברכות ה, ג, שלשם הפסקה הוכנסה בדפוסים בהיקף למגילה ד, ט) או בגלל היעדרה של הברייתא בסוף מסכת סוטה.
4. המשבצת הריקה מציינת את העדר העדות (במקרים שבהם לא הצלחתי להשיג חלק מסוים של דפוס).

2. בין שנת שי"ט לשנת שני"ד

רואים אנו שהמילים מינים ומינות מופיעות בדפוסים המשנה בלא שינויים עד שנת שי"ט (1559). בשנה זו מתועד הניסיון הראשון להחלפה במילה כותים במשנה, ראש השנה ב, א.³⁶ בשנת ש"ך (1560) נדפסה המשנה בריווא די טרינטו הרחוקה בחזרה מדויקת על הדפוס בעיר זו בשנה קודמת; אחרי שנה זו חלה הפסקה של שלושים וארבע שנים בהדפסת המשנה, עד שנת שני"ד (1594).

שני התאריכים אינם מקריים. שנת 1559 היא שנת השרפה הגדולה של התלמוד בקרמונה ושנת פרסומו של אינדקס הספרים האטורים הראשון, שכלל את "תלמוד היהודים על כל הגלוסות, ההערות, הפירושים והביאורים". התהליכים, שביסודם היו, מצד אחד, מאבק היהודים על היתר הדפסת הספרים העבריים, ומצד שני, רצון של חלק מאנשי הכמורה להעביר את האחריות על תוכן הספרים העבריים מן הצנזורה המוקדמת של האינקוויזיציה אל הצנזורה היהודית הפנימית, הגיעו למאזן מסוים עם ההוצאה לאור של ספר הזיקוק, כנראה בשנת 1594. בהתאם לכללי ספר הזיקוק, כל היקרות של המילה מינים נמחקה "לגמרי" והוחלפה במילה אפיקורסים. וכך כמעט בכל הדפוסים האיטלקיים שנדפסו לאחר מכן (על ברכות ה, ג וסוטה ט, טו ראה להלן).

3. דפוס ונציה שס"ו

שני יוצאים מן הכלל הם דפוס ונציה שס"ו (1606) ודפוס ליוורנו תי"ג (1653). הדפוס הראשון שהופיע אחרי דפוס ונציה שני"ד, הוא דפוס ונציה שס"ו. בדפוס זה, להוציא שתי ההיקרות הראשונות במשנה שבהן באה המילה האפיקורסים,

36. כותים במקום מינים מופיעה בדפוסים המשנה רק פעם נוספת אחת, בדפוס אמשטרדם שצ"א (1631), גם כאן בראש השנה ב, א. זה מלמד (כמו פרטים אחרים) על תלות הדפוסים של אמשטרדם בדפוסים האיטלקיים. בדפוס אמשטרדם, שצ"א, הראשון בין דפוסים אמשטרדם של המשנה, במקומות אחרים באה כבר המילה אפיקורסים, כמו בדפוס איטליה בתקופה זו.

מופיעות צורות משונות של מינים ומינות.³⁷ הצורות מעין מינאים באל"ף חדרו גם לתוך הפירושים:

ר' עובדיה מברטנורה למגילה ד, ח: מינאות ולמגילה ד, ט: מינאו'. אך הרמב"ם למגילה ד, ח: "מינו, המינים".

ר' עובדיה מברטנורה לחולין ב, ט: המיאני'.³⁸

פרה ג, ג, ר' עובדיה מברטנורה: למיאנים. הרמב"ם: למיאנים.

בשתיים-עשרה השנים שעברו מאז הופעת ספר הזיקוק ודפוס המשנה החדש של שנת שני"ד לא פסקו מאמצים לאסור כליל את הדפסת כל הספרים היהודיים (להוציא תנ"ך וספרי דקרוק). כזכור, בשנת 1596 פורסם האינדקס של קלמנס השמיני ובו נדפס קטע מתוך הבולה שלו, *Cum Hebraeorum malitia*, שבה אסר "את ספר התלמוד הנזכר, כולו ואת חלקיו הנפרדים", כלומר גם את המשנה. קלמנס השמיני מת בשנת 1605, וייתכן שלכך קשור תאריך הופעתו של הדפוס של שנת שס"ו. הצורה המשונה של המילה מינים בדפוס זה מראה לכאורה היעדר קשר ישיר עם הדפוס הקודם, שבו היא הוחלפה במילה אפיקורוסים. אולי תקופת שלטונו הקצרה של האפיפיור ליאו האחד-עשר (אפריל 1605), שרצה להחיות את מסורות רומא ההומניסטית והיה כמעט נוטה חסד אל היהודים,³⁹ גרמה לחזרה חלקית זו לנוסח הקדום. אך החל מדפוס ונציה שס"ט (1609), בתקופת האפיפיור קשוח פאולוס החמישי, דבק בתקנות ועידת טרידנט,⁴⁰ הוחלפה מינים באפיקורוסים, להוציא ברכות ה, ג וסוטה ט, טו (עליהן ראה להלן). החל משנת שס"ו השתלטה הצורה מֵאָנִין (הקרובה בכתיבתה למיאנים, המופיעה בדפוס המשנה הנדון) ב"סדר המעמדות".

4. דפוס ליורנו תי"ג

היוצא מן הכלל השני הוא, כאמור, דפוס ליורנו משנת תי"ג (1653). כזכור, פעולות הצנזורה המתועדות בספר הזיקוק הסתיימו בשנת 1641 (אמנם פעולות החיפוש והחרמת הספרים נמשכו גם לאחר מכן; ראה לעיל). ייתכן גם שבליורנו, עיר חדשה

37. בסנהדרין ד, ה יש רווח בין שתי הגו"נין במילה מינ. ייתכן שאף כאן פעל הרצון לטשטש את הצורה של המילה.

38. הרמב"ם על אתר: "כת המשנים והם שמאמינים שיש שתי רשויות והנותן חומר אינו נותן הצורה", הפירוש המתאים ביותר לתיאור המאניכאים. במהדורת הרב קאפח (קאפח, משנה, עמ' קפו): "בעץ' אלתינויה", ובתרגומו: "כפי שאומרים מקצת בעלי השניות שנותן החומר זולת נותן הצורה"; בהע' 42 הוא מעיר: "בנדפס הוסיף משלו 'והם שמאמינים שיש שם שתי רשויות'". אך כך כבר בכיפ"ס, ברמב"ם לחולין ב, ט: "כמו שאומ' קצת כת המשנים והם שמאמינים שיש שם שתי רשויות והנותן החומר אינו נותן הצורה". וכך בדפוסים איטלקיים אחרים, למשל דפוס מנטובה שי"ט (1559).

39. ריגר, עמ' 193-194.

40. שם, עמ' 194.

וליברלית, אפשרה האווירה דברים שלא היו אפשריים בערי איטליה האחרות. זה דפוס משנה מיוחד, עם פירושו של ר' יעקב בן שמואל חאג'ו. באיטליה יצא רק דפוס אחד נוסף של המשנה עם פירושו, בוורונה בשנת ת"י (1650). בוורונה הספיקו להדפיס רק את סדר זרעים, ובו התפוצה של המילים מינים ואפיקורוס שווה לזו של דפוס ליוורנו ת"י"ג (ראה בטבלה). אפשר לשער, שאף ביתר חלקי המשנה הייתה התפוצה דומה, אך בכל מקרה, התנאים בתקופה זו כבר אפשרו את החזרת המילים מינין, מינות, לדפוסים. ביסוד יתר דפוס ליוורנו עומד דפוס ונציה תצ"ז (1737), המוהדר בידי ר' דוד אלטאראס, והמילים מינים, מינות, נעלמו מהן (להוציא ברכות ה, ג וסוטה ט, טו, ראה להלן).

5. "והמלכות תהפך למינות"

הברייתא שבסוף סוטה מופיעה בעדים טובים רבים, כולל כ"ק.⁴¹ היא נמצאת גם בשני דפוסים איטלקיים שיצאו לאור לפני שנת שי"ט (1559). בדפוס המזוקק של שנת שנ"ד (1594) הושמט כל המשפט "והמלכות תהפך למינות". המשפט חוזר למקומו בדפוס ה"ליברלי" של שנת שס"ו (1606), אך בדפוסים הבאים מושמטת כל הברייתא, והיא חוזרת שוב (באיטליה) רק החל מדפוס ליוורנו ת"י"ג (1653). נראה שבתקופה זו כבר לא הקפידה הצנזורה נחרצות על היעדר המילים מינים, מינות (וראה לעיל על דפוס ליוורנו ת"י"ג, וכן להלן על הגרסה בברכות ה, ג).⁴² הגרסה "והמלכות תהפך למינות" נכנסה עם המילה למינות לכל הדפוסים שיצאו לאור לאחר מכן; המוציאים לאור לא תיקנו את אפיקורוסים, אפיקורוסות שבמקומות אחרים למינים, מינות כי העתיקו מדפוסים קודמים, אך את למינות במקום הנדון העתיקו עם כל הברייתא בסוף סוטה מתוך דפוס ליוורנו ת"י"ג (או מכתבי היד?), כמו גם את המילים מינות, מינים בברכות ה, ג (ראה להלן בסמוך).

6. "האומר יברכוך טובים ה"ז דרך המינות/המינים"

בברכות ה, ג הגרסה "האומר יברכוך טובים ה"ז דרך המינות", שנתגלגלה כנראה מן המשנה המקבילה במגילה ד, ט, מופיעה במשנה שבכתבי יד של התלמוד הבבלי ובמקומות אחרים.⁴³ הדפוס הראשון של המשנה שבו מופיעה גרסה זו הוא דפוס ורונה ת"י (1650; עם פירושו של ר' יעקב בן שמואל חאג'ו). בדפוס זה המילים האלה מודפסות בכתב רש"י: "האומר יברכוך טובים ה"ז דרך המינות על קן ציפור יגיעו

41. לפסקה "והמלכות תהפך למינות", יש בעדים רבים (כולל כ"ק) גרסה "והמלכות תהא/תהי מינות".

42. ייתכן שהפירוש מינין > מאני נתקבל או חלקית בעולם הנוצרי. הוא מובא כעיקרי בספרם של שטראוך וולטר על המאניכאים, שיצא לאור בשנת 1656; ראה להלן.

43. ראה רנ"ן רבינוביץ, ספר דקדוקי סופרים, מינכן תרכ"ח, כרך א, עמ' צא והערה ס שם.

רחמיך".⁴⁴ בדפוס ליוורנו תי"ג (אף הוא עם פירושו של ר' יעקב בן שמואל חאגיז) הגרסה היא "דרך המינות", ולפני הפסקה ואחריה באים עיגולים המצביעים על תוספת. בדפוס ונציה תס"ד (1704) הפסקה נעדרת. היא חוזרת (ונכתבת בסוגריים) בדפוס ונציה תצ"ז (1737), הדפוס הראשון "שתכן הרב דוד אלטאראס", אמנם בצורה קצת שונה: "הרי זו דרך המינים". הגרסה המינים במקום המינות נמצאת, לדוגמה, ברשב"א על מגילה יז: "האומר יברכוך טובים הרי זו דרך המינים".⁴⁵ מאז נמצאת הפסקה בכל הדפוסים האיטלקיים (אף בהם בסוגריים).⁴⁶

7. דפוסי אמשטרדם וקושטא

התמונה שונה בדפוסים המשוחררים מן הצנזורה הקתולית, באמשטרדם. אפשר להניח שהראשונים מבין דפוסים אלו נדפסו על סמך הדפוסים האיטלקיים בני זמנם ולכן מופיעה בהם המילה אפיקורוסים. בדפוסים מאוחרים יותר משתנה המגמה. ברובם מוחזרת מינים (והפלג הזה גבר בסוף), ובמינוטם נשאת אפיקורוסים. אמנם גם כאן החזרת המילה מינים על כנה מתרחשת רק למן המחצית השנייה של המאה הי"ז, החל מדפוס שנת תכ"ד (1664), אך המילה למינות מופיעה כאן לפני שהיא

44. בפירוש "עץ החיים" לר' יעקב בן שמואל חאגיז על אתר נאמר: "בנוסח הש"ס גרסינן האומר יברכוך טובים הרי זו דרך המינות וגם בהרי"ף והיא שנויה בפי בתרי דמגילה ופי' הרי י"מ הטובים הצדיקי יברכו אותך וזה דרך מינו' שני שהצדיקי' בלבד נבראו לכבוד ה' ולקלוס לא כן הרשעי' וקצת קשה מה מינות הוא זה והא כתיב אך צדיקים יודו לשמך וי"מ טובים אותן שהשפעת להם טובך והם שבעי' ומשמע דהשבעים חייבים לברך ולא האחרים. ובתוס' דמגילה כת' משו' דמחזי כב' רשויות כלומר וברכוך אלקי' טובים". הפירוש האחרון קשור כבר לזיהוי המינים עם הדואליסטים.

45. הרשב"א מביא את הירושלמי: "שתי רשויות". בערוך השלם, בערך "מן", עמ' 169 מובא: "ברכות לג: האומ' יברכוך טובים ה"ז דרך מינות", ובהע' 8 שם: "כ"ה בכ"י ש"ס עיין ד"ס צד צ"א וכ"ה במגילה כ"ה רע"א ובכ"י ש"ס שם המינין".

46. בדפוס ליוורנו החל משנת תרנ"ב (1892) המינים בברכות ה, ג מופיעה בכתיב חסר ובנו"ן דגושה: הַמִּינִים. אולי כתיב זה קשור לכתיב חסר של המילה מינים (מנין, מגים) בכמה כתבי יד, שנדבר עליו בהמשך, אך אולי הוא קשור לספר השרשים לרד"ק, שכותב בסוף הערך "מן": "בְּמִינִים ועוגב (תהלים קנ, ד). כלי מכלי הניגון. והגאון רבינו סעדיה פירש אותו כמו מינים כלומר במינים רבים מכלי הניגון" (רד"ק, ספר השרשים, עמ' 195). בערך "מין": "עשה פרי למינו (בראשית א, יא). את חית הארץ למינה (שם א, כה). מה שדומה לו והוא מתכונתו" (שם, עמ' 191). וב"נימוקיו" של ר' אליהו בחור לערך "מין": "מין א"א [=אמר אליהו] אין לתמוה למה לא הביא כאן במנים ועוגב (תהלים קנ, ד), כי שרשו מן או מנן, כי הנו"ן דגושה עיין שורש מן" (שם, עמ' 431). ניתן להבין שיש שתי מילים במשמעות קרובה, מִינִים וּמְנִים; אולי סיגלו מהדירי דפוס ליוורנו תרנ"ב (1892) את המילה מִינִים במשמעות 'כופרים' (בדפוס ליוורנו זו ההיקרות היחידה של מינים במשמעות זו; ביתר ההיקרות היא הוחלפה לאפיקורוסים), ופעל כאן רצון לעשות בידול צורני שיביע את ההבדל הסמנטי בין מינים שהם 'סוגים' לבין מינים שהם 'כופרים'.

חוזרת לדפוסים האיטלקיים, בשנת שצ"א (1631). דפוסי קושטא תלויים, כנראה, בדפוסי איטליה.

8. דפוסי התלמוד

כאמור, אחרי שנת 1554 לא נדפס התלמוד באיטליה. בדפוסים שלפני 1554 המילה לא נמחקה, אך במקום שהובנה כמכוונת לנוצרים, בעיקר בפירושו של רש"י, שונו דבריו או נוספה הערת צנזור. כך, בדפוס פיזרו ר"ע (1510), במגילה יז, ע"ב ברש"י, בדיבור המתחיל "כלו המינין", הנוסח הוא "שאינם מאמינים בדת משה שהיתה מן השמים", והוא שינוי מידי הצנזור, כשהנוסח המקורי הוא "תלמידי ישו הנוצרי". וכן שם, בדף כד, ע"ב, בדיבור המתחיל "שמא מינות נזרקה בו", הנוסח הוא "המינין עובדי ע"ז", ואילו בכתב יד "כומרים תלמידי ישו הנוצרי"⁴⁷. שינויים אלו נמצאים גם בדפוס ונציה ר"פ (1520).⁴⁸

בדפוס באסיליאה, שנדפס על ידי החכם הנוצרי אמברוסיאו פרוביאנו משנת של"ח עד שמ"א (1578–1581), כמעט שלא הוכנסו שינויים, אך דווקא המילה מינין נעקרה ממנו, ובמקום מין נדפס צדוקי או אפיקורסא.⁴⁹ נראה שהייתה התייחסות שלילית גם לצורה המסוימת של המילה (כנראה בהשפעת הביטוי הנודע "ברכת המינים"), כי הצורה מינות נשמרה בכמה מקומות: בברכות יב, ע"ב "זו מינות", ובמגילה כד, ע"ב "שמא מינות", ושם כח, ע"א בגמרא וברש"י "הרי זן דרך המינות" (אבל ברא"ש הדפיסו "דרך הטעות"). בכמה מקומות נשמרה גם מינין בליווי הערת הצנזור. בפסחים נו, ע"א הנוסח בגמרא וברש"י הוא "תרעומות המינין" ונדפס בגיליון: "המינין הם היהודים המורדים בה' אלקים ואומרים מה שדי כי נעבדנו ומה נועיל כי נפגע בו", אבל בברכות יב, ע"א הדפיסו הצדוקים. בחולין יג, ע"א וע"ב הדפיסו מין, וגם שם יש הערה מאת הצנזור, ובמגילה כד, ע"ב במשנה הדפיסו "ה"ז דרך הקראים".⁵⁰

ג. מינים מאניכאים בימי הביניים

המילה מינים ציינה סוגי כופרים שונים, ביניהם הדואליסטים והגנוסטיקנים היהודים, שהאמינו ב"שתי רשויות".⁵¹ פירוש זה עתיק ומופיע כבר בירושלמי מגילה עה, עג: "האומר יברוך טובים. שתי רשויות". אך פירוש זה קיבל כנראה חשיבות חדשה

47. רבינוביץ, התלמוד, עמ' כח הע' 26, והוא מוסיף: "וכן בכל המסכתות שיש בידי מדפיס זה, לא נמצא בהן לא מלת ישו ולא הנוצרי".

48. שם, עמ' לח הע' 5.

49. שם, עמ' עז.

50. שם, הע' 8.

51. מור, יהדות, א, עמ' 364–367; ג, עמ' 68–69; גודמן, עמ' 507.

בעקבות התנועות הנאו-מאניכאיות בימי הביניים וההתייחסות למושג "מאניכאים" מצד הנוצרים הקתולים.

1. ימי הביניים הקדומים

המונח "מאניכאים" הפך למילת גידוף ולכינוי כפירה נפוץ בימי הביניים, כי אוגוסטינוס הקדוש היה מאניכאי תשע שנים והגיע לדרגת *auditor*,⁵² וכאשר הוא הפך לנוצרי אדוק הופנה רוב כעסו הפולמוסי נגד חבריו לשעבר. עיקר הפולמוס בין הנוצרים למאניכאים נתקיים בצפון אפריקה, ובעיקר על ידיו.⁵³ אוגוסטינוס פיתח את מושג "המלחמה הצודקת" דווקא במאבקו נגד המאניכאים.⁵⁴ לכן המונח "מאניכאים" היה נפוץ מאוד בלקסיקון של אנשים מלומדים ושל כל יודעי קרוא וכתוב במערב בימי הביניים, ומשמעותו המגונה ידועה הייתה לכול. אנשי כמורה רבים היו מוכנים לראות במאניכאיות שורש כל כפירה, בלא להרגיש צורך בחקירה מעמיקה.⁵⁵ וכאשר אינוצנטיוס השלישי הכריז על מסע הצלב נגד הקאתרים בשנת 1209, הוא עשה זאת על סמך תורת אוגוסטינוס הקדוש על המלחמה הצודקת.⁵⁶

המוצא האמיתי של הדואליסטים הנוצרים בימי הביניים נתון במחלוקת. מאני עצמו הוצא להורג על ידי השלטונות הזורואסטריים בשנת 276. המאניכאים האמתיים נעלמו מן הקיסרות הביזנטית אחרי הרדיפות של הקיסר יוסיטיניאנוס (527–565), אם כי נשאר במזרח. צריך גם להביא בחשבון שהדואליסטים הנוצרים ראו את עצמם כנוצרים האמתיים, בלא קשר למאניכאים. כך, מחבר החיבור הקאתרי שנכתב בסביבות שנת 1220, דואליסט מוחלט לפי כל הסימנים, שלאורך כל חיבורו מדבר על "שני העקרונות" (*duos principes*), מכריז על אמונתו באל עליון אחד "במילים ובלב" (*verbis et corde*).⁵⁷

ההיסטוריונים המודרנים חלוקים בשאלת התלות ההדדית של התנועות הדואליסטיות.⁵⁸ לעניין המינוח, חשוב לדעת שבעיני הנוצרים הקתולים בני זמנן

52. בראון, עמ' 87–103.

53. וידינגרן, עמ' 123.

54. R. A. Markus, "Saint Augustine's views on the 'Just War'", in W. J. Shiels (ed.), *The Church and War: Studies in Church History* 20 (1983), pp. 1–13; J. Gilchrist, "The Lord's war as the proving of faith: Pope Innocent III and the propagation of violence (1198–1216)", in M. Schatzmiller (ed.), *Crusaders and Muslims in Twelfth-Century Syria*, Leiden 1993, pp. 65–83.

55. ברבר, עמ' 12. כך, איקבירט, הקונוניק של בון ואחר כך אב המנזר של שינאו במחוז טרייר, שכתב בשנת 1163 "דרשות נגד הקאתרים" (*Sermones contra Catharos*), הוסיף בסוף הדרשות קטע מתוך חיבורו של אוגוסטינוס הקדוש, *De Manichaeis* (ברבר, עמ' 26).

56. שם, עמ' 10, 107–108.

57. תוזייר, עמ' 68.

58. רונסימן, עמ' 62, 87–88, 171–174; סודברג, עמ' 82, 265–268; בורסט, עמ' 59–60.

היו התנועות הדואליסטיות, ותנועות הכפירה בכלל, "מאניכאות", וכך כונו בפייהם. הדואליסטים הנוצרים הראשונים שאנו יודעים על קיומם באירופה בימי הביניים היו בוגומילים שפעלו בבלגריה החל מסוף המאה ה־5⁹. המחברים הביזנטים קוראים להם (ולכיתות הדואליסטיות האחרות) "מאניכאים"⁶⁰.

2. הקאתרים

לענייננו חשובה במיוחד תנועת הקאתרים, שהתפשטה בדרום צרפת ובצפון איטליה (שם זיהו אותם עם פאתרים, *patari*). באמצע המאה הי"ב נראו סימני תנועתם בחבל הריינוס, באזור שאמפאן, במישור הלומברדי ובלנגדוק המערבי; ייתכן שהתנועה החלה במחצית הראשונה של המאה הי"א. לקראת סוף המאה הי"ב הקאתרים של לנגדוק ושל צפון איטליה עברו לדואליזם מוחלט.⁶¹ בעת הזו גברה דאגת הכנסייה הקתולית והוטל חרם על הקאתרים בוועידה הלאטרנית השלישית, בשנת 1179. בשנת 1208 הכריז אינוצנטיוס השלישי על מסע צלב נגד הקאתרים. באפריל 1229 נחתם חוזה השלום בפריז, אך רק במאוס 1244 נפל המבצר האחרון של הקאתרים.⁶² מאז מלווה השנאה לקאתרים את תולדות הכנסייה.

על קיום קשר בינם לבין הבוגומילים נחלקו החוקרים,⁶³ אך בעיני הנוצרים בימי הביניים לא היה ספק בדבר הקשר בין מאניכאים, בוגומילים, קאתרים ותנועות כפירה אחרות. כך, לדברי החיבור האנונימי *De heresi catharorum* שנכתב בלומברדיה לקראת סוף המאה הי"ב, בימיהם הראשונים התפשטו הקאתרים דווקא בלומברדיה, בהנהגתו של בישוף בשם מארק, שלמד בבלגריה.⁶⁴

מחברים שונים מכנים בשם "מאניכאים" את הכופרים בדרום צרפת ובלומברדיה במאה הי"א ובתחילת המאה הי"ב.⁶⁵ כך גם באיטליה, למשל אצל פריפוסטינוס מקרמונה (1150–1210) ב־*Summa contra haereticos*: "ואילו המינים שנקראו בזמן קדום מאניכאי, נקראים בזמננו קאתרים".⁶⁶ החיבור נגד הקאתרים שנכתב בין

59. ברבר, עמ' 13, 16; אוכולנסקי, עמ' 119.

60. ברבר, עמ' 11.

61. שם, עמ' 2, 8.

62. מנהיגים רבים של הקאתרים מצאו מקלט בצפון איטליה (שם, עמ' 5–6).

63. רונסימן, עמ' 117–122; סודברג, עמ' 36–37; ברבר, עמ' 10; מורגן, עמ' 212–249.

64. ברבר, עמ' 22.

65. אדהמר משאבאן (Adhemar de Chabannes), הנזיר מאנגולם, המחאר את הכופרים באקוויטאניה, בטלוח ובאורליאן ב־1022; רוג'ר השני, הבישוף של שאלון, בשנות הארבעים של המאה הי"א; גוויברט, האבאט של נוגינט, בערך ב־1114 (ברבר, עמ' 30). גיום דה פוילרן (Guillaume de Puylarens) בחיבורו נגד הכופרים כותב שרבים הם אריאנים, מאניכאים, ואלדנוים או בני ליון (תווייר, עמ' 20; ברבר, עמ' 176).

66. "hereticus autem qui hoc dicit antiquitus manicheus, nunc vero Catharus appellatur" (תווייר, עמ' 70, הע' 3).

השנים 1230–1223 נקרא "הספר נגד המאניכאים" (*Liber Contra Manicheos*),⁶⁷ ומחברו ידע היטב את נושאו, כי הוא חזר מקאתריות לנצרות הקתולית.⁶⁸ ספרי הקאתרים נשרפו, כמו בעליהם.⁶⁹ לכן מעטים הם המקורות שבהם הקאתרים מדברים על עצמם. אך יש ספרים שנשמרו. כך הגיע אלינו חיבורו של Jean de Lugio, שנכתב במאה ה"ג, ושמו מעיד עליו: "הספר על שני העקרונות" (*Liber de duobus principiis*).⁷⁰

3. הכופרים באיטליה

בעיית הכופרים והקשר בינם למאניכאים היו חשובים גם לאיטליה. מקורות שונים מדברים על קשר בין הכופרים שבצפון איטליה לבין אלו שבדרום צרפת.⁷¹ העדות הראשונה על נוכחות כופרים ברומניה (שנקראו שם pathari) נמצאת בבודה של האפיפיור לוציו השלישי, שפורסמה בשנת 1185.⁷² גם באיטליה שימש המונח "מאניכאי" שם נרדף לכופר; כך, למשל, אצל מחבר אחד בערך בשנת 1250: "המאניכאים, הנקראים פאתרים".⁷³

אנו רואים, שבחירת המילה מינים כמציינת את המאניכאים יכלה לשרת היטב את הצלת הספרים ואת הפרכת ההאשמות הנוגעות לברכת המינים ולמשמעות המילה במקומות אחרים שבהם היא מופיעה. פירוש זה גם לא היה מנוגד למסורת הפרשנות, כי מינים אכן מציינת גם את הדואליסטים.

4. הכופרים והיהודים

ייתכן שפעל כאן גורם נוסף, רצון להפריך האשמה אחרת, שהיהודים הם אלו העומדים במקור הכפירה. כבר קוסמס הכומר, שכתב סביב שנת 970 חיבור נגד הבוגומילים, האשימם בכך שהם "שללו את הצלב, את האיקונים, את הקדושים כמו היהודים".⁷⁴ הנזיר הספרדי לוקאס מטואי כתב במחצית המאה ה"ג על הקאתרים: "המינים מחקים את רשעות היהודים".⁷⁵ באיטליה לוו רדיפות הקאתרים והפאתרים

67. שם, עמ' 28.

68. שם, עמ' 22.

69. כך קרה, למשל, לכל הספרייה של רובר, דופין ד'אוברן (d'Auvergne; שם, עמ' 18).

70. פרסם דודן; וראה דודן, עמ' 52–57, על הקשר לתנועות דואליסטיות קדומות; ראה גם תרז'יר, עמ' 19.

71. ברבר, עמ' 31, 33.

72. זאנלה, עמ' 5.

73. "manicheos qui pathareni vocantur" (שם, עמ' 13). וראה שם, עמ' 21, 23 על פעולת הקאתרים באיטליה.

74. ברבר, עמ' 14.

75. "Haeretici Judaeorum perfidiam simulant" (שחר, עמ' 483).

ברדיפות היהודים.⁷⁶ ראינו שרבים בימי הביניים סברו כי הכפירה במערב אירופה החלה בלומברדיה. את ההתחלה הזאת קשרו גם לנוכחות היהודים שם. אפילו את מוצא המילה פאתרים ראו במילה patto ('חוזה') ששימשה לחתימה על הלוואת כסף בריבית. דעות אלו היו נפוצות. סקלברני, הבישוף של פייצ'נצה מן המאה הי"ט כותב, כשהוא מצטט את ההיסטוריון הנודע מורטורי:

מפני היחסים המסחריים הערים שנתקיימו בפררה בין הנוצרים ליהודים, אלו האחרונים הקימו כת אחת [...] הם נקראו פאתרים מ־Patti ומוצאם ממאניכאים [...] אוטביו פרי ואדיג'יו מנג'ו ב'ספר על מוצא הלשון האיטלקית' כותבים שמוצאם מן החוזים על הלוואת כסף בריבית, ושהם יהודים [...] אבל לי נראה שהמינים פאתרים מהווים גזע של יהודים.⁷⁷

ההסבר שניתן כאן למילה pattari, שמוצאה מן המילה patto, אף הוא תוצאת משחק אטימולוגי, בדומה לפירוש מינין > מאני; משחקי מילים מעין אלו היו נפוצים מאוד באיטליה.

ד. הפירוש מינים = מאניכאים במקורות היהודיים

הפירוש הזה, והשימוש בצורה מאנין במקום מינין, חיברו יחד את שתי הדרכים הנדונות לעיל לעקוף את איסור הצנזורה: (א) המילה לא נתפרשה כמציינת את הנוצרים, ולא זו בלבד, אלא נתפרשה כמציינת את אויבי הנוצרים; (ב) המילה מינין נעלמה ובמקומה באה מילה שצורתה שונה.

1. מינים = דואליסטים

כאמור, הרעיון שמינים יכולה לציין את הדואליסטים הוא עתיק יומין ונמצא כבר בתלמוד הירושלמי. הוא מובא במפרשים, לדוגמה למגילה כה ע"א, למשנה "האומר יברכוך טובים ה"ו דרך מינות". ר"ן, טז ע"א בדפי רי"ף: "באותו זמן היו שם מינין מאמינין בב' רשויות, אחד מטיב ואחד מריע, והאומר יברכוך טובים, כלומר אותם

76. כך, בין השנים 1284–1318 באזור פררה, הוחרם רכושם של שלושה-עשר יהודים (זאנלה, עמ' 35, הע' 239), ואולי כמה מהם נעשו גם בגופם או בחייהם; ראה שם.

77. "Eravi in Ferrara un commercio sempre grande tra Cristiani ed Ebrei; da questi erasi introdotta una setta... costoro si chiamavano Pattareni dai Patti, e derivavano dai Manichei... Ottavio Ferrari, ed Edigio Menagio nel Libro dell'origine della lingua italiana, scrivono che costoro avessero la loro origine dai patti nel ricevere e dar il denaro ad usura, e che fossero Giudei... a me però... pare il dire che gli eretici Patareni fossero raza di Ebrei" (זאנלה, עמ' 15, הע' 51; בהערה זו מעיר זאנלה על מקרים אחרים של זיהוי בין כופרים ליהודים).

שאתה מטיב להם, הרי זה דרך המינות, שנראה מדבריו שאינו אלוה אלא להם". והתוספות (כה ע"א, דיבור המתחיל "יברכוך טובים"): "פי' שמוציא את הפושעים מן הכלל אי נמי משום דמחזי כשתי רשויות כלומר אלהים טובים". גם שמו של מאני בקשר למאמינים בשני אלוהים נזכר כבר בספר הקבלה להראב"ד:⁷⁸

והיו ישראל תחת ידי פרסיים פעם שנייה. ובתחלה היו אוהבים לישראל בימי אזדשיר והוא אחשורוש וכן בימי שבור מלכא. ובימי יצא מאני לעולם והיה טוען שאלהים שנים יש לעולם. אחד מחיה ועושה כל הטובות. ואחד ממית ועושה כל הרעות. וכדא לאמגושים תורה מלבו והיה לגוי גדול. והרגו שבור מלכא בחמתו.

במקום המילים "יצא מאני" נכתב בכ"י פרמה די רוסי 1,117 (כתב יד ספרדי, נשלם בתשרי ק"ה, ספטמבר 1344) "יצאו מינאי", בכ"י אדלר 2237 שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה (הסופר קומפראט דוין דוויש, לפי הנייר ולפי הכתיבה דרום צרפת, שנות השבעים של המאה ה"ו) "יצאו מינים" ובכ"י אוקספורד 1,162, Opp. Add. 4, נשלם בידי סופר מזרחי (ביון?) בשנת 1519 "יצא מינות".

2. יוסף אלבו

הראשון שכתב במפורש על הקשר בין מינים לשמו של מאני היה ר' יוסף אלבו, ב"ספר העקרים":⁷⁹ "ובעבור שההפכיים הכוללים אשר יכללו כל מיני ההפכים הם הטוב והרע יאמרו שההתחלות שתיים האחת התחלת הטוב והאחת התחלת הרע וזה והי' דעת איש אחד שמו מאנ"י ועל כן נקראו הנמשכים אחריו מינ"י כמו שנקראו הנמשכים אחר דעת החכם אפיקורו' שהי' חושב שאין לעולם מנהיג ומכחיש מציאת השם אפיקורסים" (מאמר שני, פרק יג; ההדגשות שלי). כך בדפוס שונצינו רמ"ו (1486), דף נד ע"א.⁸⁰ כזכור, הירונימוס דה סנטה פה (יהושע לורקי) מזכיר את עניין ברכת המינים בחיבורו *Contra Iudeorum Perfidiam et Talmuth*, הקשור לוויכוח טורטוסה בשנים 1412–1413,⁸¹ שבו השתתף גם ר' יוסף אלבו.

3. הפירוש "מינין" > "מאני" באיטליה

רמז להופעת הפירוש הזה באיטליה בסוף המאה ה"טו נמצא ב"ספר מכתם לדוד" לדוד בן שלמה ויטאל, שיצא לאור בוונציה בשנת ש"ו (1546). הוא מביא פירוש בשם יהודה מיסיר ליאון בן יחיאל, שחי במאה ה"טו: "שהם המינים המבזים התפילין

78. כהן, ספר הקבלה, עמ' 30, בסוף פרק ד "סדר אמוראים".

79. על ההערה בספר "עמודי גולה" שנוספה במאה הי"ז ראה להלן.

80. להלן נדון בהופעתה של המילה מאנים בטקסט זה, בדיונונו בדפוסים של המאה ה"טו.

81. מרחביה, קונטרס, עמ' 195, הע' 32.

שכתוב בהם אחדות השם ית' וכתב הרב מי שיר ל יאון ז"ל כי ראש המינין שהיה כופר באחדות השם ית' נקרא בשמו מנו ועל שם אותו מנו קראו כל מי שכופר באחדות השם ית' מין ולא המינין שכופרים באחדות השם ית' קראום רז"ל חיצונים לפי שאינן מאמינים באחדות השם אלא שיש להם דעת פנימי וחיצון שהם מדמים שיש שתי רשויות פועל הטובות ופועל הרעות" (דף פא, ע"ב; ההדגשה שלי). לא מצאתי עדיין את המקום המובא אצל יהודה מיסיר ל יאון; ואולי המובאה הייתה באחד מחיבוריו האבודים.

את הפירוש הזה מביא אליהו בחור ב"תשבי", שנדפס לראשונה בוונציה בשנת ש"א (1541), ובשמו מובא הפירוש אצל החוקרים בדורות שאחריו. בעמ' 197 כותב אליהו בחור: "קראו רז"ל למי שאינו לו דת מין. וכתב הרמב"ם ז"ל כי זה השם אינו נופל רק על צדוקי או ביתוסי. ותמיה אני כי נמצא בספרי היונים שהיה אדם אחד שמו מאני ולא היה בעל דת ועל שמו נקראים כל הנמשכים אחריו מינין. כמו מן אפיקורוס נקראו אפיקורסים כאשר יתבאר בשרש פקר ומין בלשון אשכנז ליי כמו למינהו ובלעז ריטיקו" (וראה שם גם בתרגום הלטיני).

בולטים בפירוש זה שני הבדלים מן המובא ב"ספר העקרים": היעדר אזכורן של "שתי רשויות" ואזכור "ספרי היונים". אולי שינה אליהו בחור את הנמצא לפניו, אך נראית מוזרה השמטת אזכור "שתי הרשויות", המתאימות כל כך ל-*duos principes* של הכופרים הנוצרים. אולי עומדת מאחורי שני הפירושים, של ר' יוסף אלבו ושל אליהו בחור, מסורת קדומה יותר; וראה להלן בעניין הכתיבים החסרים מנין/מינים/מניין בכתבי יד עבריים.

דוד בן יצחק מן התפוחים (de Pommis) חוזר במילונו "צמח דוד" (ונציה 1587) מילולית כמעט על דבריו של אליהו בחור (דף קיז ע"א; וראה שם בתרגום האיטלקי והלטיני).

4. גלגולי הפירוש

א. הפירוש מינין > מאני חדר גם לאשכנז. בספרו הפולמוסי של ר' זלמן צבי אופנהיזן נגד המומר פרידריך פראנץ, שנכתב באשכנז בשנת 1615,⁸² מצרף רז"צ אופנהיזן יחד את שני הפירושים, זה של ר' יוסף אלבו וזה של אליהו בחור, אך מזכיר רק את תשבי. הספר "יודישער טיריאיאק" פורסם בנירנברג בשנת 1680 במקור היידי ובתרגום לטיני. במקור היידי כותב המחבר בקאפיטל ב, סימן טו, דף יא ע"ב - יב ע"א:

מומר משקר הלאה. וכותב שאנחנו קוראים את הקלוויניסטים מינים [...] למה נקרא את הקלוויניסטים יותר מינים מאחרים [...] חפש ב"שרשים" בשורש "מין" מי הם המינים. ברכת המינים תוקנה בזמן עזרא, כשלא היו

82. אייזנשטיין, עמ' 170.

עדיין לא נצרים ולא קלוויניסטים עלי אדמות. ההיסטוריונים כותבים שהיה אחד ששמו היה מאני. והיה אומר שיש שני אלים. האל האחד פועל ועושה את כל הטוב. והשני את כל הרע. ואת אשר האמין למאני, קראו אותו מין [...] אבל אף נוצרי אינו מין.

ב. כנרמו לעיל, פירוש זה מופיע גם בדפוסים של "ספר עמודי גולה" (סמ"ק) ליצחק בן יוסף מקורביל, בהגהות רבינו פרץ לסימן רנב. כך בדפוס ירושלים, תשי"ט, עמ' רנו: "אבל אוכל נבלות להכעיס הרי הוא מין והמינים והאפיקורסים ועכו"ם ומחללי שבתו בפרהסיא אסור להחזיר להם אבידה". הערה א: "מינים רוצה לומר מחזיקי אמנת מאני והו' היה פלוסוף מפלוסופי היוני". ההערה הזאת אינה נמצאת בכתיבי יד.⁸⁴

בכמה כתבי יד מאיטליה מתועדים שרידי המאבק של הצנזורה נגד המילים מין, מינים:

כ"י פרמה 676 (קאמירינו, קס"ט [1409]): "הרי הוא (מין) (והמינים) [מישראל]⁸⁵ והאפיקורסין ועובדי ע"ז". המילים מין ווהמינים נמחקו "לגמרי", בהתאם להוראות ספר הזיקוק, אך כאן קדמה הצנזורה הפנימית לצנזורה הנוצרית והוסיפה את הגלוסה המפרשת.

כ"י רומא-קונסטנזה 2829 (איטליה, שנת רכ"ג [1463]): "להכעיס⁸⁶ מחללי". כ"י אוקספורד בודליאנה נויבאור 98, 1125/2 Ms. Can. Or. (איטליה, המאה הט"ו): "הרי הוא ומחללי".

מקרה נוסף של צנזורה פנימית מתועד בכ"י פרמה, פלטינה 2265 (איטליה, המאה הט"ו): "הרי זה מין והאפיקורסי ועובדי ע"ז". כפי שכתבתי לעיל, הגרש בין המ"ם לנר"ן במילה מין הוא גרש ברור ואינו יר"ד.

גם בדפוס הראשון של סמ"ק, דפוס קושטא, רס"ט-רע"ו (1509-1516), ההערה הנידונה אינה נמצאת. נראה שבפעם הראשונה היא מופיעה בדפוס קרמונה, שט"ז (1557),⁸⁷ דף כג: "הרי הוא מין והמינים ב והאפיקורסים ועובדי עבוד' זרה".

83. דפוס צילום של הוצאת סאוטמארע, תרצ"ה.

84. בדקתי כמה כתבי יד ממקומות שונים מן המאות הי"ג-ט"ו, ובכולם היא נעדרת: כ"י הספרייה הלאומית האוסטרית Cod. Hebr. 180/1 (איטליה, המאה הי"ג-הי"ד); כ"י פרמה, פלטינה 2766/2 (אשכנז, המאה הי"ג-הי"ד); כ"י פרמה 3517 (אשכנז, תחילת המאה הי"ד); כ"י אוקספורד בודליאנה, נויבאור 876/1 (קאמירינו, המאה הי"ד); כ"י פריז 382 Heb. (איטליה, המאה הי"ד); כ"י אוקספורד בודליאנה, נויבאור 1119/2 (אשכנז, המאה הי"ד); כ"י פריז כ"ח H482 A/20 (אשכנז, המאה הי"ד); כ"י JTS 1489/1 (נכתב בפריז בשנת 1390); כ"י לונדון מונטיפיורי 130/11 (כתיבה אשכנזית, המאה הט"ו); כ"י Amst. E 47 A31 (כתיבה ספרדית, המאה הט"ו).

85. הוספה בין השיטין.

86. כל המילים באמצע מחוקות ואי אפשר לקוראן.

87. "ספר עמודי גולה... ונתוסף ונתחדש על הנדפסים מקדם הגהות חדשות גם ישנות..."

הערה ב: "מינים רוצה לומר מחזיקי אמנת מאני" והו' היה פלוסוף מפלוסופי היוונים". וכך בדפוסים הבאים, למשל בדפוס קרקא, שנ"ו.⁸⁸
 לדעתי, לפי ניסוחה נראה שמקור ההערה בעמודי גולה הוא בספר תשבי.⁸⁹
 ג. את שיא גלגוליו של פירוש המילה מינים ניתן לראות בדבריו של משה בן ישראל לנדא, בתרגומו של "הערוך",⁹⁰ עמ' 88–89.

מן, Mani, מינים Manichäer.

מאני – מייסד הכת הידועה היטב בשם מאניכאים [...] בוויכוחיו היומיזמיים עם היהודים (שכמה מהם נשמרו בתלמוד) ועם מאגים הוא התנהג באופן קשה עם הראשונים ובאופן רך עם האחרונים; לכן הראשונים היו אויביו המושבעים ואף ציינו כופרים בשמו של ראש הכופרים הזה. רק רשעות או בורות יכולות לייחס למילה "מין" מוצא אחר. לפי התלמוד המאניכאים הם עובדי כוכבים שמאמינים בשתי הרשויות [...] האפיפיור ליאו הראשון, הרודף הקנאי של המאניכאים (מינים), אמר עליהם: "השטן [...] בנה לעצמו בשיטה המאניכאית מבצר וכס" [...].⁹¹

בולט כאן הרצון להוכיח שהיהודים הם אנשים נורמלים; אפילו האפיפיור, ליאו הראשון הגדול (440–461), עומד בצד היהודים. הפירוש מוזכר עוד בערוך השלם, עמ' 168, ובמילון בן־יהודה, בערך "מין", בהערה.⁹²

88. שתלוי בדפוס הקודם לו: "ככל אשר נדפס בקרימונא".

89. ייתכן שגם הצורה של המילה פלוסופי רומזת למקור האיטלקי: אין זו צורת הנסמך מצורת הרבים פלוסופים אלא צורת הרבים על הדגש האיטלקי בסיומת i הנפוצה בעברית באיטליה בימי הביניים עם שם התואר היונים (שאף הוא נכתב היוני בדפוס קרמונא).

90. הערוך לר' נתן בן יהיאל ומוסף הערוך עם חוט המשולש מערכה לקראת מערכה, ספר מערכי לשון לר' משה בן ישראל לנדא, ג, פראג 1835.

91. "Mani – der Stifter einer Sekte, die unter den Namen Manichäer hinlänglich bekannt ist [...] er in seinen Disputationen, die er täglich mit Juden (wovon noch der Talmud einige aufbewahrt) und Magiern hielt, mit den Ersten zu hart, mit den Letzteren aber zu gelind umging; daher waren auch jene seine erbittertesten Gegner, und bezeichneten sogar Ketzler mit den Namen diesen Häresiarchen. Nur Bosheit oder Unwissenheit kann dem Worte מין eine andere Beziehung unterschreiben. Der Talmud hält die Manichäer für astrologische Schwärmer, die zwei Grundwesen annehmen. Papst Leo I, der eifrigste Verfolger der Manichäer (מינים) sagthe von ihnen: 'Der Teufel [...] habe sich im manichäischer System Festung und Thron erbauet' [...]"

92. קוהוט נוטה לראות במין מילה גזורה מן הפועל מאן. במילון בן־יהודה מובאת כעיקרית סברתו של באכיר, שהמשמעות של המילה מין, 'חבר של כח', התפתחה מן המשמעות העיקרית, 'סוג'. סברה זו נראית גם פשוטה ונכונה. כפי שראינו, יתר המשמעויות התפתחו במהלך פולמוס היהודים נגד הנוצרים.

5. יחסם של המלומדים הנוצרים לפירוש "מינים" = "מאניכאים"

המלומדים הנוצרים נחלקו בהתייחסותם לפירוש המוצע על ידי היהודים. מקבלים אותו שטראוך וולטר בספרם על המאניכאים, שיצא בשנת 1656. הם מצטטים את אליהו בחור, את ר' יוסף אלבו ואת ספר עמודי גולה:⁹³

יש מניחים שהמילה מינים, שמציינת כופרים, נגזרת ממאני, כך סברו כבר אליהו התשבי ויוסף אלבו [...] גם בספר "עמודי גולה" סוברים ש"מינים" ר"ל מחזיקי אמונת מאני והוא פלוסוף מפלוסופי היונים" [...] ובתלמוד הירושלמי, מסכת ברכות, פרק ט, דעתו של המפרש היא ש"המינים הם אותם שמאמינים שהיו שתי אלוהות".⁹⁴

שטראוך וולטר מביאים דעה שונה של דרוסיוס, אך בסוף הם מסכימים עם אליהו בחור (ראה שם). כאמור, יוהנס דרוסיוס שולל את האטימולוגיה המוצעת על ידי אליהו בחור ור' יוסף אלבו.⁹⁵

ברטולוצ'י כותב על ברכת המינים בכמה מקומות.⁹⁶ ברור לו שהמינים הם נוצרים. אך כנראה נודע לו הפירוש מינים = מאניכאים, שנרמז אצלו בכך א', עמ' 381, והוא טועה בהבנת הנכתב בתלמוד: "שואל במסכת סנהדרין פרק יא דף צט ע"ב: מי הוא האפיקורוס? [...] או [...] 'הוי מגלה פנים בתורה כגון מאן כגון מנשה בן חזקיה', מי שמורד בעזות פנים נגד החוק, כמו מאן (שממנו מאניכאים) ומנשה בן חזקיה. וגם הצדוקים נקראים 'מינים'".⁹⁷ בוקסטורף⁹⁸ מביא דעות שונות ואינו מכריע ביניהן.

93. בסעיף 12 בספרם; בעותק שבספרייה הלאומית אין מספור דפים.

94. *Putant enim nonnulli vocem מינים, qua iidem Haereticos designant, originem suam habere a מאני in qua sententia fuit jam diu Elias Thesbite & Joseph Albo [...] siquidem in Libro עמודי גולה (Latine diceretur Columnae exilij) fol. 123 sequentia habentur Minim מינים רל מחזיקי אמונת מאני והוא פלוסוף מפלוסופי היונים Minim sunt, qui tenent fidem. Mane, qui fuit Philosophus e' Philosophis Graecorum. Et e' Talmud. Hierosolym. Libro Berachot cap. 9 sequentia Glossatoris [...] המינים "Minim sunt illi, qui credunt duos esse Deos" הם אותם שמאמינים שהיו שתי אלוהות בספרו על כיתות היהודים הוא דן במילה מינים במקומות שונים (למשל, דרוסיוס, עמ' 3, 49, 126), מצטט מפרשים המסבירים כי המילה מציינת את הצדוקים ואת הבייתוסים, אך לדעתו ברור שהמילה מציינת את הנוצרים. בעמ' 126 הוא מצטט את "תשבי", אך רק את חלקו הראשון של הפירוש, ושולל את הפירוש "צדוקים ובייתוסים" בסוף המובאה.*

96. ברטולוצ'י, א, עמ' 730-731; ג, עמ' 319-323.

97. *quaerentes Talmudiste in Cod. Sanhedrin cap. 11 pag. 99.b. Quis sit Epicuraeus? [...] Vel [...] Qui publice הוי מגלה פנים בתורה כגון מאן כגון מנשה בן חזקיה [...] & proterue (insurgit) contra Legem, ut Maan (a quo Manichaei) & Manasses :filius Ezechiae. Vocabantur etiam Sadducaei מינים Minim Haeretici" ברפוטסיס: "כגון מאי כגון מנשה בן חזקיה". גם בדקדוקי סופרים על אתר אין גרסה מאן.*

98. הנרכים "מאני", עמ' 1165-1167; "מינים", עמ' 1199-1202.

ה. "מאנין" בדפוסים

1. הנתונים בדפוס סדר מעמדות

כאמור, מאנים השתלטה בדפוס סדר המעמדות. בסדר זה מינים מופיעה שלוש פעמים: פעם במעמד ליום שלישי ("כל חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים עד העולם. משקלקלו המינין ואמרו אין עולם אלא אחד התקינו שיהיו אומרים מן העולם ועד העולם", משנה ברכות ט, ה) ופעמיים במעמד ליום שישי ("ושלא יהיו מינין אומרים הרבה רשויות בשמים", משנה סנהדרין ד, ה; "תנו רבנן אדם גבר בערב שבת ומפני מה שלא יהיו המינין אומרים שותף היה לו להקדוש ברוך הוא במעשה בראשית", גמרא סנהדרין לח ע"א).

ואלו הנתונים בדפוסים:

ברכות ט, ה	סנהדרין ד, ה	סנהדרין לח	
המינין	המינים	המינים	ד"ו שכ"ד
המינין	המילה הושמטה	המילה הושמטה	ד"ו של"א
המינין	הלצים	הלצים	ד"ו של"ד
הַפְתָּעִי	הַלְצִים	הַלְצִים	ד"ו שמ"ז
הַמְאֲנִין	הַלְצִים	הַלְצִים	ד"ו שנ"א
המינין	רווח במקום המילה	רווח במקום המילה	ד"ו שנ"ח
הַמְאֲנִין	הַמְאֲנִין	הַמְאֲנִין	ד"ו שס"ו ד"ו שע"ז
המאנין	המאנין	המאנין	ד"מ שע"ב (בלא ניקוד)
הַמְיִנִין	הַמְאֲנִין	הַמְאֲנִין	דו"ר ת"ח ד"ו תע"ח ד"ו תפ"א
המינין	המינין	המינין	ד"ו תע"ח (כחלק בסידור) ד"ו תצ"א ד"ן תק"ד ד"ו תק"מ ד"פ תקנ"ה
המינין	המינים	המינים	דו"ל תרמ"ז

ואלו הנתונים בדפוס אמשטרדם:

ברכות ט, ה	סנהדרין ד, ה	סנהדרין לח	
הַמְאֲנִין	הַמְאֲנִין	הַמְאֲנִין	ד"א שצ"ה ד"א תע"ג ד"א תע"ז
הַמְאֲנִין	המילה הושמטה	המילה הושמטה	ד"א ת' - ת"ה?
הַמְיִנִין	הַמְאֲנִין	הַמְאֲנִין	ד"א תע"ו

סנהדרין לח	סנהדרין ד, ה	ברכות ט, ה	
הַמַּאֲנִין	הַמַּאֲנִין	הַמִּינִין	ד"א ת"ק
המינים	המינים	המינין	ד"א תס"ד ד"א תע"א ד"א תצ"ד ד"א תק"ח ד"א תקי"ג

ניסיונות לעקוף את הצנזורה, שקדמו להופעת המילה מאנין, ברורים מן הטבלה. הניסיון הראשון, השמטת המילה, מתועד בשנת של"א (1571). כזכור, החל משנה זו מופיעות חתימות הצנזורים בסוף הספרים העבריים.⁹⁹ נשאלת השאלה, מדוע לא שונתה המילה בהיקרותה הראשונה בסדר המעמדות (במיוחד אם נביא בחשבון, שהיחס הזה מתועד בשני דפוסים נוספים, דפוס ונציה, שנ"ח [1598] ודפוס אמשטרדם, ת'–ת"ה [1640–1645], ושדווקא בהיקרות בברכות מופיעה מינין תחילה בחזרתה לדפוס סדר המעמדות)? אולי משום שבמשנה בברכות, המינים שוללים את קיום העולם הבא, וקשה לטעון שמדובר בנוצרים (אם כי כעבור כמה שנים מינים נמחקה לגמרי גם במקומות שקשה להבין אותה כמציינת נוצרים), ואילו בשני המקומות בסנהדרין מדובר בשאלת אחדות ה', וזה תחום המחלוקת המרכזי בין היהדות לנצרות.¹⁰⁰

הצורה מאנין מופיעה בראשונה בדפוס ונציה, שנ"א (1591). בדפוס זה לא מצאתי את שם המהדיר או סימנים נוספים אחרים; הכותרת סטנדרטית: "סדר המעמדות מסודר כפי ימי השבוע, בבית הדפוס, זואן דגארה".

2. פירושו של אברהם בן יהודה ליב סרוואל

השתלטות הצורה מאנין מתחילה בשנת שס"ו (1606), ושם ממציאה רשום בתוך ספר. זהו "ספר מעמדות" עם פירושו של ר' אברהם בן יהודה ליב סרוואל.¹⁰¹ המילה מאנין מופיעה בתוך פירושו למעמד ליום ראשון: "משקלקלו הַמַּאֲנִין ואמרו אין עולם אלא אחד התקינו שיהיו אומרים מן העולם ועד העולם" (מעמד ליום ראשון, ברכות ט, ה). פירושו: "משקלקלו המאנים שאינם מאמינים בתחיית המתים ואמרו אין עולם אלא זה התקינו עזרא ובית דינו שיהיו אומרים בא"י אלקי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך חונן הדעת לומר ששני עולמות יש עה"ז ועה"ב להוציא מלב המאנים שכופרים בתחיית המתים".

99. ברלינר, עמ' 9.

100. אולי פעל גורם נוסף: כתוצאה מהשמטת הנושא בסנהדרין נוצר משפט עם נושא סתמי, הנפוץ במשפטים עם משמעות מודאלית כמשנה, ואילו בברכות המילה מינים מהווה נושא במשפט חיובי בתוך סיפור היסטורי והמשפט היה נראה חסר בלעדיה.

101. ר' אברהם בן לא"א הגאון כמוה"ר ר' יהודה דמתקרי ליב סרוואל נר"ו.

בפירושו למעמד ליום שישי הוא מסביר במפורש את מוצא המילה, והוא מביא (בשינוי קל אך משמעותי מאוד לענייננו) את פירושו של אליהו בחור: ¹⁰² "ושלא יהיו המאנין אומרים הרבה רשויות בשמים" (מעמד ליום שישי, סנהדרין ד, ה). פירושו: "ושלא יהו המאנין אומרים כתב הרמב"ם סוף פ' זה ומינים הם היוצאים מכלל דת כל אומה ואומה וכבר בארנו במה שהקדמנו שזה השם אינו נופל אלא על צדוקים ובייתוסי' בלבד עכ"ל. וכתב בעל התשבי ותמה אני על דברי הרמב"ם כי נמצא בספרי היונים שהיה אדם שמו מאני ולא היה בעל דת ועל שמו נקראי' כל הנמשכים אחריו מאנין כמו אפיקורוס נקראו אפיקורוסים עכ"ל".

החל מדפוס זה הצורה מאנין שולטת בדפוסים סדר מעמדות באופן בלעדי עד שנת ת"ח (1648). ציינו כבר כמה פעמים, שהחל מן העשור החמישי של המאה הי"ז נראים סימני החלשת הצנזורה בנוגע למילים מינים, מינות (שאוּלי קשורה לכך שהפירוש מינין > מאני נתקבל לפחות על חלק מן המלומדים הנוצריים, ראה לעיל שטראוך וולטר).

בדפוס ונציה ת"ח מינין חוזרת למעמד ליום ראשון, והערנו לעיל על ההבדלים בין ברכות ה, ג למובאות מן הסנהדרין. ¹⁰³ בסנהדרין הצורה מאנין נשאת עוד כמעט שמונים שנה.

התמונה בדפוסים אמשטרדם חוזרת במקצת על התמונה בנוגע לדפוסים המשנה. אף דפוסים סדר המעמדות הראשונים שנדפסו באמשטרדם יוצאים לאור בתקופה שבה באיטליה שולטת הצורה מאנין. מעניין, שבאמשטרדם היא נשאת על כנה יותר מאשר באיטליה: מינין חוזרת לברכות ה, ג רק בשנת תע"ו (1716), ובשנת ת"ק (1740) היא עדיין מתועדת בסנהדרין. ¹⁰⁴ לעומת זאת סדרי מעמדות בלא זכר לצורה מאנין מופיעים באמשטרדם החל משנת תס"ד (1704) ואילו באיטליה רק החל משנת תע"ח (1718). ¹⁰⁵ פרט חיצוני קטן מעיד על כך, שאולי הצורה המקורית הוחזרה באיטליה ובאמשטרדם בלא תלות הדדית ישירה: בכל דפוס איטליה החל משנת תע"ח (1718), כאשר המילה הוחזרה אף לסנהדרין, היא נכתבת שם בנו"ן בסוף (המינין), ואילו בכל דפוסים אמשטרדם החל משנת תס"ד (1704) המילה הזאת נכתבה במ"ם (המינים).

כזכור, בשנת שס"ו (1606), באותה שנה שיוצא לאור סדר המעמדות הראשון עם פירושו של ר' אברהם סרוואל, נדפסת המשנה עם צורה מיוחדת של המילה: מיאנים.

102. אמנם המילה מינין נשאת בתוך המובאה מהרמב"ם.

103. יושם גם לב לכך, שדווקא בפירושו למובאות מסנהדרין נוקט ר' אברהם סרוואל להסביר שמדובר במאניכאים.

104. בניקוד מיוחד, שעליו ראה בסמוך להלן.

105. סדר המעמדות דפוס אמשטרדם של שנת תס"ד נדפס בתוך הסידור האשכנזי, אך גם סדר המעמדות של שנת תע"ז נדפס בתוך הסידור האשכנזי והוא שומר על הצורה המאנין בכל שלוש ההיקריות.

לולי המילים המפורשות של ר' אברהם סרוואל בפירושו, המלמדות על הקשר בין מינין למאני, היה אפשר לשער, שזו המילה מֵאָנִין, על פי ירמיהו יג, י. אך לאור פירושו, סביר להניח שמיאנים מהווה מעין צירוף כתיב וקרי. צירוף דומה רואים אנו בדפוס האחרון שבו מופיעה הצורה מאנין, דפוס אמשטרדם, ת"ק (1740), שם הניקוד הוא במ"ם חרוקה ובאל"ף בחטף פתח: הַמְאָנִין.¹⁰⁶

הניקוד הרגיל בדפוסים סדר המעמדות, הַמְאָנִין, אינו מפליא לאור הרצון הנפוץ באיטליה לא להשאיר אף אות בלא ניקוד.¹⁰⁷ אך נזכיר את התעתיק של ברטולוצ'י (המיוסד אמנם על טעות): Maan, כשמו של מאני.

בדפוס המאוחר של סדר המעמדות עם פירושו של ר' אברהם סרוואל, שנדפס בוויילנא בשנת תרמ"ז, במעמד ליום ראשון נעלמה הצורה אף מן הפירושו: "[...] להוציא מלב המינים". אך בפירושו לסנהדרין נשמרה הצורה באל"ף בתוך הפירושו, גם בדיבור המתחיל: "ושלא יהיו המאנים אומרים. כתב הרמב"ם סוף פר' ומינים הם היוצאים [...] וכתב בעל התשבי [...] אדם אחד שהיה שמו מאני [...] ועל שמו נקראים כל הנמשכים אחריו מאנין".

3. דפוסים של ספר העקרים

הצורה מאנין מתועדת גם בדפוסים של ספר העקרים לר' יוסף אלבו. היא איננה מתועדת בכתבי היד (אם כי ראה להלן בנוגע לכתוב מנים) ובדפוס הראשון (דפוס שונצינו, רמ"ו [1486]), אך מופיעה החל מן הדפוס השני, דפוס ונציה, שע"ח (1618), שנדפס בתקופת התפוצה הגדולה של הצורה מאנין (אם כי לידה מתקיימת גם הצורה הרגילה, מינין).

א. מאמר ראשון, פרק יא: "להורות שאין שם שתי רשויות כמו שהיו המינים אומרים שאלהי השמים אינו אלהי הארץ". דפוס שונצינו, רמ"ו: המינים.¹⁰⁸ בדפוס ונציה, שע"ח: "שהיו המאנים אומרים".¹⁰⁹ כאן המשמעות מינין = מאניכאים עולה מן ההקשר.

ב. מאמר ראשון, פרק יד: "תדע שהרי מנו רבותינו ז"ל בעלי לשון הרע והפורשין מדברי צבור ומלביין פני תבירו ברבים בכלל אותן שאין להם חלק לעה"ב כמינין

106. מיאנים מתועדת בפיוט, אך היא נדירה ואחריה תמיד בא משלים. אלו הדוגמות שמצאתי במאגר האקדמיה ללשון העברית: (א) "וכל הממרים ולתורתם שמוע מאנים". יצחק, שאלות עתיקות, שה"ש 26; קיימברידג', ט"ש 17 10K. אמצע המאה ה'י. (ב) "היירים המיאנים" (הקונטקסט אינו נשמר). שמועון בר' מגס, קרובות לשבחות השנה, דברים ש.מו, תאל, דב' 26; ניו יורק, אדלר 1851. המאה ה'ז. (ג) "המייאנים במאווי העולם וסכיות החמדה". משולם בן קלונימוס מלוקא, אגרת בדבר הקראים. בודפסט, קויפמן, גניזה, שייבר 123h.

107. בר-אשר, עמ' 47-49; ריזיק, איטליה, עמ' 136-137.

108. בדפוס זה אין מספור לדפים.

109. כה ע"א. באותו עמוד פעמיים: "פתחון פה למינים לטעות".

ואפיקורסין והכופרים ואין לספק שאין עונש המלבין שוה לעונש הכופר בתורו". דפוס שונצינו, רמ"ו: כמינין. דפוס ונציה, שע"ח: "כמאנין ואפיקורוסין והכופרי".¹¹⁰ ר' יוסף אלבו עקיב בהבחנה בין המינים, המאמינים בשתי הרשויות,¹¹¹ לבין האפיקורוסים, החושבים שהעולם קדמון ולא נוצר בידי האל: "כת אפיקורס שהיו חושבים שהעול' נפל במקר'".¹¹² לכן גם כאן מתבקשת המשמעות מאנין = דואליסטים. במקום הזה הגרסה כמאנין נשמרה אף בדפוס ברלין, תרפ"ח.¹¹³ ג. במובאה שהבאנו לעיל, מאמר שני, פרק יג: "והי' דעת איש אחד שמו מאני ועל כן נקראו הנמשכים אחריו מינים כמו שנקראו הנמשכים אחר דעת החכם אפיקורו' שהי' חושב שאין לעולם מנהיג ומכחיש מציאת השם אפיקורוסים". דפוס שונצינו, רמ"ו: "מאני וע"כ נקראו הנמשכי' אחריו מיני'". דפוס ונציה, שע"ח: מאנים.¹¹⁴ אף במקום הזה נשמרה הגרסה מאנים בדפוס ברלין, תרפ"ח.¹¹⁵ במקום הזה יש רמז לגרסה בתנועה a בכתב יד אחד. הוויק¹¹⁶ מעיר בהערה מס' 3: "דפוס ראשון וארבעה מתוך חמשת כתבי היד שנבדקו גורסים מינים, המונח הנפוץ בתלמוד לציון heretic, לא בהכרח לציון המאניכאי. ברור שאלבו מזהה את המינים עם המאניכאים. גרסת דפוס ווארשא אינה מוסמכת, אע"פ שכי" D גורס מנים". כ"י D מאוסף סולצברגר בבית המדרש לרבנים, ניו יורק (D157), נכתב על ידי פרץ בן נתנאל אליהו טראבוט מצרפת, נגמר בי"ב בכסליו רנ"ט.¹¹⁷ השאלה אם ניתן לקרוא את הגרסה של פרץ בן נתנאל אליהו טראבוט כמינים תלויה בשאלה אם קדמה לפירוש מינין > מאני ולהחלפת המילה בצורה מאנין מסורת הקריאה המתאימה. בשאלה זו נדון להלן, אך נראה שלפי שעה לא ניתן להכריע בה.

4. הפירוש "עץ שתול" לספר העקרים

הצורה מאנין מופיעה כצורה סדירה אצל ר' גדליה ב"ר שלמה זלמן איש ליפשיץ, בפירושו על ספר העקרים בשם "עץ שתול", שהופיע לראשונה בדפוס ונציה, שע"ח, הנדון. בפירושו מתועדת תפוצה משלימה: מין ביחיד, מאנין ברבים. נביא לדוגמה כמה קטעים מפירושו לסוף פרק כג ממאמר ראשון,¹¹⁸ דיבור המתחיל "והכופר בהן

110. כח ע"א.

111. על הסברו את מינים כמצינית את המאמינים בשתי הרשויות ראה לעיל, בסעיף ד, שבו נדון הפירוש מינים = מאניכאים במקורות היהודים.

112. יוסף אלבו, ספר העיקרים, ברלין תרפ"ח, עמ' 68.

113. שם, עמ' 86.

114. נד ע"א.

115. עמ' 188.

116. הוויק, ספר העיקרים, ב, עמ' 74.

117. הוויק, ספר העיקרים, א, עמ' XXV.

118. דף לו ע"ב בדפוס ונציה, שע"ח.

יקר' מין". יושם לב לכך, שבפירושו של ר' גדליה ליפשיץ גם בתוך המובאות מן הגמרא ומהרמב"ם מתוקנת המילה מינין למאנין:¹¹⁹

[...] מי שכופר באמונו' אלו הוא מין גמור ואין לו חלק לע"הב [לעולם הבא] [...] דאם הוא מין ממיל[א] אין לו חלק לע"הב כדאמר' במסכת ראש השנה פרק [צ"ל דף] י"ז המאנין והמסורות וכו' [...] כי מ"ש [מה שאמרו] חז"ל המאנין אין להם חלק לעה"ב ר"ל [רוצה לומר] מאנין גמורים אבל זה שכופר באמונות אלו אינו מין באמת אלא נקר' בשם מין כמו שכתבתי בשרשים [...] והבי' ראייה שם מדברי הרמב"ם וז"ל ה' הם הנקראים מאנין ואחד מהן האומר שאינו לבדו ראשון וכו' [...] וא"כ [ואם כן] מי שאינו מאמין חדוש יש מאין קרא אותו הרמב"ם מין [...] מין ממיל' אין לו חלק לע"הב כמו שא[מרו] חז"ל המאנין וכו' כנזכר לעיל.

ו. רמזים לקיום הצורה "מנין"/"מניין" במקורות קדומים

1. הכתיבים "מנין", "מנים", "מניין" בכתבי יד במאגרים לספרות העתיקה של האקדמיה ללשון העברית יש כמה עדויות לכתב חסר במילים מינין, מינות.

שתי היקריות בכ"י וטיקן 32 (המאה ה"י) בביטוי "ספרי מינין":

1. א' ר' שמעון בן אלעזר. מיכן סילקתי את ספרי מינין. שהיו או'. מתים חיים. אמרתי להן. הרי הוא או' "הכרת תכרת הנפש ההיא עונה בה". שאין תל' "עונה בה" אלא שעתידה ליתן את החשבון ליום הדין (ספרי במדבר, קיב).

2. "בספר ומחה". בדבר הנמחה (בא) והלא דברים קל וחומר. מיכן אמרו "אין כותבין לא על הלוח ולא על הנייר" "אלא על המגילה" > משנה סוטה ב, ד <. "על ספר". "ומחה". בדבר הנמחה. והלא דברים קל וחומר. אם להטיל שלום בין איש לאשתו. אמ' המק'. ספר שנכתב בקדושה ימחה על המים. סיפרי מ[י]נין שמטילין איבה ושנאה וקנאה ובעלי דבבות על אחת כמה וכמה ימחו מן העולם (ספרי במדבר, טז. היו"ד, קטנה מאוד, נוספה בין השיטין).

שתי היקריות בכ"י פרמה 1240 (נכתב בשנת 1270):

3. "כי מי גוי גדול אשר לו אלהים". המניין שאלו את ר' שמלאי ואמרו לו. כמה רשויות בראו את העולם. אמ' להן. אני ואתם נשאל לששת ימי

119. כך גם בדפוס ברלין, תרפ"ח, עמ' 119.

בראשית. אמרו לו. > מי כתי' "בראשית ברא אלוה". "בראשית ברא אלהים" כתי'. אמ' להן < כתוב "בראשית בראו אלהים". אין כת' אלא "ברא אלהים". אמ' להן. מה כת' "ויאמרו אלהים יהי רקיע". אין כת' כאן אלא "ויאמ'" (דב"ר, ואתחנן, פי' יג).

4. "אי' בנימן בר' לוי. בקשו חכמים לגנוז ספר קהלת שנמצאו בו דברים שהם מטים לצד המנות" (פסדר"כ. עומר, א; כך מסומן במאגרים; אך המובאה היא מפסיקתא רבתי, לפי מה שמסר לי ד"ר בנימין אליצור).

ועוד כמה פעמים מתועד הכתיב החסר בברכת המינים ובקטעי גניזה:

5. "ולמשומדים אל תהי תקוה וכל המנים כרגע יאברו" (אוקספורד, קורפוס קריסטי, בערך שנת 1150; בעמוד הזה אין ניקוד).

6. "לבאר שחת ירדו כל החטאים זדים ומנים מהרה תכ[ל]ה ב' א' מכניע זידים" (קרובה י"ח לחול, אל ישענו ארון מעזבו. גניזה ט"ש ס"ח 150).¹²⁰

מספר דברים יכולים לרמוז לכך שיש כאן יותר מכתוב חסר לתנועה i ארוכה בהברה פתוחה בלתי מוטעמת.

הערנו לעיל שהמילה מינים מציינת, בין היתר, את הגנוסטיקנים היהודים שהאמינו ב"שתי רשויות".¹²¹ כנראה מאני עצמו היה קשור דווקא לגנוסטיקנים היהודים,¹²² וגדל בין אנשי הכת הגנוסטית היהודית נוצרית של אלכסאס.¹²³ בעניינים רבים ניתן לראות שמאני שאב מן היהדות.¹²⁴ בספרים המאניכאיים מצוטטים מקורות יהודיים לשם הוכחת אמיתות תורתו של מאני.¹²⁵ מאני ניסה כנראה לשכנע את היהודים לקבל את תורתו. אפיפאניוס מספר, ששליחו של מאני, תומאס, ניסה להפיץ תורתו ביהודה.¹²⁶

120. ועוד דוגמה מתוך קטע קשה לקריאה: "וכל נחש ונחש יש בו שבעה עשר אלפים שרפים. ועל כל שרף ושרף יש בו שבעה עשר אלפים עקרבים. ועל כל עקרב ועקרב יש בו שבעה עשר אלפים חליות. ועל כל חליה וחליה יש בו שבעה עשר אלפים עוקצים. ועל כל עוקץ ועוקץ יש בו תשעים ושנים אלף כדי מרה. וכולן מזומנין למ>י?נ?ין ולמשומדין ולאפיקורוסין" (מעשה בראשית, נוסח אחר. גניזה, אדלר 1477, 49). ודוגמה שבה המילה מנוקדת בחיריק על אף הכתיב החסר: "ולמשומדים אל תהי תקוה וה >נצ< רים והמנים כרגע יאברו ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר בימינו" (גניזה נ, אדלר 920, 14-15).

121. מור, יהדות, א, עמ' 364-367; ג, עמ' 68-69; גודמן, עמ' 507.

122. אם כי התייחס למשפחה פרחית אצילית (ווינגרן, עמ' 30).

123. ריבס, עמ' 69; אדוארדס, עמ' 222. אמנם פעולתו העצמאית החלה מוקדם; ההתגלות הראשונה הייתה למאני בהיותו בן י"ב, בשנת 228 (ווינגרן, עמ' 32).

124. ראה, למשל, על הקשר בין אדם הראשון בתנ"ך לאדם הקדמון של המניכאים (אדוארדס, עמ' 223).

125. ריבס, עמ' 70.

126. ווינגרן, עמ' 118.

זמן כתיבתו של כתב היד המשובח וטיקן 32, המאה ה', הוא מצד אחד זמן ההתעוררות הראשונה של המאניכאים החדשים באירופה ושל תנועת הבוגומילים שהתפשטה לאטה אל המערב. מצד שני, זמן לא רב לפני כן, בסוף המאה הט', החלו להאשים את היהודים בגידוף הנוצרים בשם "מינים"¹²⁷. כלומר, בתקופה זו דווקא החלו לפעול הגורמים שהביאו להולדת הפירוש מינין = מאניכאים ולכתיב מאנין.¹²⁸

כ"י פרמה 1240 נכתב בידי סופר אשכנזי בשם מנחם בר' יעקב בשנת ה'ל (1270).¹²⁹ בעמ' 21, הע' 9, אליצור מביא את דברי "בן דוד: "משופע הוא כתב היד שפע רב של שיבושים", ואף על פי כן נשתמרו בו לשונות מיוחדים. גם ד"ר מרדכי מישור וד"ר בנימין אליצור מסרו לי שבכתב יד זה יש שיבושים שונים, כולל שיכולי אותיות. בכל זאת, יושם לב לכמה דברים: (א) הצורה מניין מופיעה עקב הוויכוח על שתי הרשויות, המתאים ביותר להזכרת המאניכאים. (ב) כתב היד נכתב מיד אחרי ויכוח פריז, שבמרכזו עמדה בין היתר שאלת המונח מינים. (ג) זה זמן של רדיפות גדולות נגד המאניכאים החדשים.

2. משחק המילים במגילת אחימעץ

רמז להגיית מנין נמצא אולי גם במגילת אחימעץ:¹³⁰

התחיל בסליחות ותחנונים עד בחינונים / באחד שהיה ר' סילנו איש אמונים / שהתחלתו אלה וכחש ורצח ונחש / וכגע בזכו קדמונים החליף רבנים / וגרמו חמנים חילף המינים / כשהשלים התפילה שאלוהו בשאילה / מי היה פה המחבב שהחכמים כל כך חיבב / ומי היה פה הקדושה שכך עשה תפילה בקדושה / שאהב ועילה הרבנים וריחק ותיעב המינים.¹³¹

127. דיברנו בתחילת המאמר על אגוברדוס מליון. נעיר, שגם אמולו (Amolo, Amulo), יורשו של אגוברדוס על כיסאו כארכיבישוף של ליון (841-852), המשיך את הפולמוס נגד היהודים (מרחביה, התלמוד, עמ' 85-92).

128. כ"י וטיקן 32 הכתיב החסר מתועד פעמיים באותו ביטוי, "ספרי מינין". אמנם לכל דת יש ספרים, אך ווידנגרן, למשל, מציין בהדגשה, שהמאניכאיות הייתה "דת הספרים הטיפוסית" (eine typische Buchreligion). עובדה זו מצאה את ביטויה ברמות החיצונית שהייתה למאניכאיות; כך, הספר *Acta Archelai*, החיבור הנוצרי המוויף על מאני מראה לנו מאני המחזיק תחת שמאלו (sub sinistra ala) את הספר הכבלי (Babylonicum librum) (ווידנגרן, עמ' 77).

129. אליצור, עמ' 21-23; לתיאור מפורט יותר מפנה אליצור לעבודת הגמר של ל' קשת, פסיקתא רבתי - עדי נוסח ומהדורה של פיס' שובה, ירושלים תשנ"ג.

130. עמ' 9, שו' 15-23.

131. הכוונה לפירוטו של סילנו "אלה וכחש", חטאנו, שו' 14: "זכו קדמונים ונחלו מטמונים, גרמו חמנים, ונהרסו ארמונים" (גניזה, ניו יורק, אדלר 1208, 2).

במקום אחר במגילת אחימעץ המילה חמן כתובה בה"א:

קם עובד חמן. להשחית עם לא אלמן. מלך ושמו בסילי. עמד לעקם שבילי. למחות שם ושארית. פליטת ישראל להכרית. להטות מתורה ולהטעותם בדת יאוש¹³².

הכוונה לבאסיליוס הראשון, הקיסר הביזנטי שניסה לכפות על היהודים התנצרות בכוח, גם בדרום איטליה, אותה ניסה להחזיר לשלטון הביזנטי. אחד העיסוקים העיקריים שלו היה המאבק בפאוליקיאנים, שנקראו מאניכאים על ידי הנוצרים האורתודוקסים;¹³³ כלומר המונח היה נפוץ וידוע, גם בדרום איטליה. כאמור, הנתונים האלה אינם מאפשרים לקבוע בוודאות, אם הייתה קיימת הקריאה מינין = מְנִין בתקופה הקדומה. נשארת פתוחה גם השאלה מדוע לא חדר הכתיב מאנין לדפוסי המשנה. ייתכן, שלא רצו המדפיסים להשתמש במילה שאין לה יסוד בכתבי יד (גם אם הייתה מסורת לקריאה מְנִין לא הייתה זאת מסורת מקובלת וידועה היטב) והעדיפו את המילה הקיימת, אפיקורוס. ייתכן שגם באל"ף באמצע הייתה המילה דומה מדי למילה מינין, והפתרון הזה לא סיפק את הצנזורים. גם היקף התופעה נשאר לא ברור; סביר להניח שעקבותיה נשארו בספרים רבים שנדפסו בתקופה הנידונה באיטליה.¹³⁴

קיצורים ביבליוגרפיים

א. כתבי יד ודפוסים

כ"י פ"א = משנה כ"י פרמה א דה רוסי 138, מהדורת פקסימילית, ירושלים תשל"ל
 כ"י פ"ב = משנה כ"י פרמה ב דה רוסי 497, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"א
 כיפ"ס = משנה כ"י פריז 328–329, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"ג
 כ"ק = משנה כ"י קאופמן A50, מהדורה פקסימילית מאת ג' בר, האג 1929
 ד"ר = דפוס ראשון של המשנה, נאפולי רנ"ב (1692)
 ד"ו = דפוס ונציה
 דו"ר = דפוס ורונה
 ד"א = דפוס אמשטרדם
 ד"ל = דפוס ליוורנו
 ד"ק = דפוס קושטא

132. עמ' 10, שו' 4. ייתכן כאן משחק מילים נוסף, עם השם חמן.

133. ברבר, עמ' 11.

134. מעניין גם לבדוק את הכתיב בספרים כתובים ארמית, במיוחד לאור העובדה שאחד הפירושים של המילה manicheus הוא גזרונה מן המילים הארמיות מאנא היא instrumentum vivum. ראה, למשל, שטראן וולטר, סעיף 8.

ד"פ = דפוס פאדובה

ד"מ = דפוס מנטובה

דר"ט = דפוס ריווא די טרינטו

דו"ל = דפוס וילנא

ד"ש = דפוס שונצינו

ב. מחקרים

- M. J. Edwards, "Hebraism, Hellenism and the Gnostic Fall", = אדוארדס
Studia Patristica 35 (2001), pp. 222–226
- D. Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge 1948 = אובולנסקי
 אייזנשטיין = אייזנשטיין, אוצר ויכוחים, ירושלים תשכ"ט (דפוס צילום של הוצאת
 ניוארק, תרפ"ח)
 אליצור = ב' אליצור, פסיקתא רבתי: פרקי מבוא, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור
 לפילוסופיה, ירושלים תש"ס
- J. Buxtorf, *Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum*, Basileae 1639 =
 בוקסטורף, מילון
- A. Borst, *Die Katharer (Schriften der Monumenta Germaniae historica)*, Stuttgart 1953 =
 בורסט
 בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-טז,
 ירושלים-תל-אביב תרע"ז-תשי"ט
- P. Brown, *Augustine of Hippo: A Biography*, Berkley, CA and London 1967, pp. 87–103 =
 בראון
 בר-אשר = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (=עדה
 ולשון ו), ירושלים תש"ם
- M. Barber, *The Cathars: Dualist Heretics in Languedoc in the High Middle Ages*, London 2001 =
 ברבר
- G. Bartolucci, *Bibliotheca Magna Rabbinica*, 5 vols., Roma 1675–1694 =
 ברטולוצי
- A. Berliner, *Censur und Confiscation hebräischer Buecher im Kirchenstaate*, Frankfurt a. M. 1891 =
 ברלינר
- M. Goodman, "The Function of 'minim' in Early Rabbinic Judaism", *Geschichte – Tradition – Reflexion* 1 (1996), pp. 501–510 =
 גודמן
- H. Graetz, *Geschichte der Juden von des aeltesten Zeiten bis auf die Gegenwart*⁴, 11 vols., Leipzig 1891–1909 =
 גרץ
- A. Dondaine (ed.), *Un traité néo-Manichéen du XIIIe siècle: Le Liber de Duobus Principiis, suivi d'un fragment de Rituel Cathare*, Rome 1939 =
 דודן

I. Drusius, *De sectvis ivdaicis commentarii*, In Acad, Franekorum = דרוסיוס
1619

הוזיק, ספר העיקרים = ספר העיקרים לרבי יוסף אלבו, הוגה על פי כתבי יד שונים
והוצאות עתיקות ונעתק לשפת אנגלית, מאת יצחק הוזיק, פילאדלפיא תר"ץ
W. Horbury, "The Benediction of the Minim and Early Jewish = הורברי
Christian Controversy", *Journal of Theological Studies* 33 (1982),
pp. 19–61

G. Widengren, *Mani und der Manichäismus*, Stuttgart 1961 = ווידנגרן
G. Zanella, *Itinerari ereticali: Patari e Catari tra Rimini e Verona*, = זאנלה
Roma 1986

יודישר טירייאק = ז"צ אופנהיימר, יודישר טירייאק, נירנברג 1680
כהן, ספר הקבלה = ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, יוצא לאור על פי כתבי
יד עם חלופי נוסחאות בצרוף לתרגום ומבוא בשפה האנגלית מאת גרשון דוד
כהן, פילאדלפיא תשכ"ז

"La controverse de 1240 sur le Talmud", *Revue des études juives*, 1 = לויב
(1879), pp. 247–261; 2 (1880), pp. 248–270; 3 (1881), pp. 39–57

מגילת אחימעץ = מגילת אחימעץ, מעוברת ומוגשת כחומר למילון, המילון
ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ה

G. F. Moore, *Judaism in the First Centuries of the = מור, יהדות, א-ג
Christian Era: The Age of the Tannaim*, 3 vols., Cambridge, Mass.
1927–1930

R. Morghen, *Medievo Cristiano*, Bari 1951 = מורגן

M. Mortara, "Die Censur hebräischer Buecher in Italien und = מורטארה
der Canon purificationis", *Hebraeische Bibliographie* 5 (1862), pp.
72–77, 96–101, 125–128

מרחביה, התלמוד = ח' מרחביה, התלמוד בראי הנצרות: היחס לספרות ישראל
שלאחר המקרא בעולם הנוצרי בימי הביניים (500–1248), ירושלים תשל"א
מרחביה, קונטרס = הנ"ל, "קונטרס נגד התלמוד מימי שריפת התלמוד
באיטליה", תרכ"ז (תשכ"ח), עמ' 78–96, 191–201

M. Soederberg, *La Religion des Cathares: Etude sur le = סודברג
Gnosticisme de la base antique et du moyen age*, Uppsala 1949

ערוך השלם = א' קוהוט, ערוך השלם, כרכים 1–8, וינה 1878
צמח דוד = דוד בן יצחק מן התפוחים (de Pommis), צמח דוד, ונציה 1587
קאפח, משנה = משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, תירגם
מערבית על פי כתב היד המקורי והוסיף מבוא והערות יוסף בכה"ר דוד קאפח,
סדר קדשים, ירושלים תשכ"ז

- A. F. J. Klijn and G. J. Reinink, *Patristic Evidence for = קליין וריינינק*
Jewish Christian Sects, Supplements to Novum Testamentum, 36,
 Leiden 1971
- S. Krauss, "Imprecation against the Minim in the = קראוס, מינים
 Synagogue", *JQR* 9 (1897), pp. 515–517
- רבינוביץ, התלמוד = רנ"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד: תולדות הדפסת
 התלמוד, הובא לבית הדפוס עם תיקונים השלמות ומפתחות על ידי א"מ הברמן,
 ירושלים תשי"ב
- רד"ק, ספר השרשים = ספר השרשים לרבי דוד בן יוסף קמחי הספרדי עם הנימוקים
 מרבי אליהו הלוי האשכנזי, בעריכת י' ביזנטל ופ' ליברכט, ברלין 1847
- S. Runciman, *The Medieval Manichee: A Study of Christian = רונסימן*
Dualist Heresy, Cambridge 1947
- J. C. Reeves, "The 'Elchasaite' Sanhedrin of the Cologne Mani = ריבס
 Codex in Light of Second Temple Jewish Sectarian Sources", *Journal*
of Jewish Studies 42, 1 (1991), pp. 68–91
- P. Reiger, *Geschichte der Juden in Rom, II: 1420–1870*, Berlin 1895 = ריגר
 ריזיק, איטליה = מ' ריזיק, מסורות לשון חכמים באיטליה בכתבי יד של מחזורים
 מן המאות הארבע עשרה עד החמש עשרה ובתיעוד אחר, חיבור לשם קבלת
 התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א
- שחר = ש' שחר, "הקאתאריזם וראשית הקבלה בלאנגדוק: יסודות משותפים
 לכתבים הקאתאריים ולספר הבהיר", תרביץ מ (תשל"א), עמ' 483–507
- A. Strauch and M. Waltheras, *Manichaeismi = שטראוך וולטר*
Recensionem Historicam, Witteberg 1656
- C. Thouzellier, *Un traité cathare inédit du debut du XIIIe siècle = תוזייר*
d'après le Liber Contra Manicheos de Durand de Huesca, Louvain 1961
- תשבי = אליהו בן אשר הלוי אשכנזי (בחור), תשבי, ונציה ש"א